

А. Е. Ильченко

Қалб хотираси

А. Қаҳҳар Таржимаси

УЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ НАШРМЎИ
ТОШКЕНТ — 1943

Бу китобчани ёзишда мен блан 1942 йил апрель ва май ойларида Ғарбий фронтда бўлган Ўзбекистон делегатларидан қуйидаги ўртоқлар маслаҳатлар бердилар-

Е. Бобожанов, ЎзССР да хизмат кўрсатган артист;

В. Белуджев, делегация раҳбарининг ўринбосари;

И. Буточников, Н. заводининг мастери;

Л. Грязева, Текстилькомбинат хизматчиси;

М. Исломов, колхоз раиси;

А. Ниёзов, делегациянинг раҳбари;

Г. Раҳматуллаев, нон заводининг ишчиси;

Т. Сиязова, генералнинг хотини;

У. Тансиқбоев, рассом;

Ш. Туйғун драматург;

Х. Умарова, ипак фабрикасининг мастери

Л. Фағофонов, Н. заводининг мастери.

Х. Ҳусанов, колхоз раиси.

Ўзим ҳаржойда ман
кўнглим сендадир..

Муқимий

Юракда қолади

Агар бирон ерга ниҳол эккан бўлсанг, шу ниҳол кур-тақлаган баҳор куни сра эсингдан чиқмайди.

Ана шундай ниҳол эсимда: у, Украинада, менинг боғимда қолиб кетди. Аминманки, ҳеч бўлмаса унинг тўнгагини шу йилнинг ўзида кўраман. Бу боғчининг кесилган, куйдирилган дарахтлари ўрнига яна дарахтлар ўтқазаман. Бунга шубҳа йўқ. Мен бир замонлар ўз боғимнинг олмаларини унча хушламас эдим. Энди, гарчан Ўзбекистоннинг серҳосил олмалари ундан сра қолишмаса ҳам, Харьков, Киев, ёки Полтава атрофида ўсган олманинг тамини, ҳидини бошқа ҳеч ерда кўрмайдиганга ўхшайман. Менга шундай туюлади.

Агар бирон қизни кўриб унга чин ака, ота муҳаббатини қўйган бўлсанг, бу қизни фронтда учратган бўлсанг, шуни билгинки, сра ҳам эздан чиқараолмайсан.. Катя, Катя! Шўх, ўйноқи қиз! Ҳозир ҳам сени ўйлаб ўтирибман. Уруш тамом бўлгандан кейин, ғалаба қозонганимиздан сўнг сени, сен москвали қизни Украинадаги боғимда етишган ғойнали блан меҳмон қилиш хаёлини сураман, ҳозир Украинадаги боғимни ўйлаб ўтирибман.

Биродар, агар сен урушга борган бўлсанг, ўқингдан дастлабки душман қулаган даҳшатли минут эсингдан чиқмайди. Бутун халқимиз бу урушни ҳечқачон унутмаганидек, сен ҳам отиб ўлдирганинг душманни умрибод эсингдан чиқармайсан.

Биз душман тор-мор қилинаётган, тақдиримиз ҳал қилинаётган ерларга бордик ва у ерда кўрганларимиз ҳечқачон ёдимиздан чиқмайди.

Тўғри, мен унча кўп нарса кўрганим йўқ. Мен кўрган нарса ғазаб ва муҳаббат, ҳарбий учрашулар ва видо'лашулардан иборат бўлди. Буларнинг ҳаммаси қалбимизда қолиб кетади. Бу нарсалар энди бизни яна ҳам яхшироқ ва яна ҳам кўпроқ, фижиниб ишлашга ундайди. Мени бу сатрларни ёзишга мажбур қилган нарса ҳам шу.

Рус

Делегациямизнинг энг кекса а'зоси, бир замонлар икки урушни кўрган Дмитрий Филиппович ёш ўртоқларга ҳаракатдаги армияда нималарни кўриш мумкин эканлиги тўғрисида сўзлаб боради. Брок, фронтга яқинлашганимиз сайин бу кекса жангчи ўзининг тажрибалари ҳақида кам гапира бошлади.

Биз Ғарбий фронтнинг турли участкаларида бўлган икки дивизияни бориб кўрдик. Бу ердаги ҳамма нарса янги, Дмитрий Филиппович замонидагига ўхшамайди. Тўплар ҳам бошқача отилади, машиналар ҳам тамоман бошқача.

Биз бу янги ва ажойиб техникани кўриб, ростини айтганда, ҳечқачон кўрилмаган машиналар, тўплар, миномётларнинг нима эканлигига ҳечқайсимиз тушунаолмадик. Ҳатто, бунақа нарсаларни яхши биладиган Дмитрий Филиппович ҳам хайрон бўлиб елкасини қисди. Бу ердаги ҳамма нарса янги, ҳечқайсиси бурунгиларга ўхшамайди. Ҳаммадан муҳими шуки бу ерларда илгариги одамларга қара-

ганда жасурроқ, абжирроқ, шафқатсизроқ, ғазаб қанот берган олижанов бир мақсадга интилаётган янги кишилар жанг қилмоқдалар. Дмитрий Филиппович фронт ва унга яқин жойларда кўрганларини ҳечқачон ёдидан чиқармайди.

Смоленскда кўрганимиз Л. деган қишлоқ, қайсар ва жуда баджаҳл бир рус колхозчиси чол наинки эсимиздан чиқса. У кулоб сув ичида кўш ҳайдарди. Атрофда жанг давом этмоқда. Миналар, снарядлар кўшчининг ён-бегида ёрилмоқда. Броқ бу чол гумбурлаган товушларни гўё пайкамаётгандек баҳузур ишламоқда. Бу ер яқиндагина душмандан озод қилинган ва энди чол тезроқ унга жон киргизиш учун шошилмоқда. Зотан бу чол кўш ҳайдаш блан немисларга қарши жангда қатнашаётир эмасми?

Сўроқ, вақтида кесиб ташланган чап кўлининг бармоқлари латта блан боғланган, латтадан қон сизиб чиқмоқда, лекин чол кўлининг оғриғини писанд қилмайди.

У мина ва снарядлар тутиб ҳосил бўлган ва захоб тўлган чуқурларни тўлдирмоқда ва шу блан гўё ерининг жахроҳатини даволамоқда.

Унинг оёқ, остига, марзага тушган мина ва снарядларнинг парчалари ҳануз иссиқ. Броқ меҳнатни соғинган бу чол, оппоқ соқолини кўксига тушириб, омоч кетидан олға ва олға боради. Бу қайсар чол, снарядлар тегиб тилка-пора бўлган дарахтлар, ўйдим-чуқур далалар асло эсимиздан чиқмайди.

Фронтдан қайтиб келаётган вақтимизда делегатлардан бири — Паркентдаги «Правда» колхозининг раиси М. Исломов тез-тез фикрга чўмадиган бўлиб қолди. Унинг ҳамиша кулимсираб турган кўзларидан борган сари ғазаб акс этатурган бўлди. Бутун йўл бўйи ўзининг бой хўжаликка эга бўлган колхозни, колхозчилари, гўза чопиғи ҳақида ўйлар эди. Ҳа демай бўғдойга ўроқ тушади. Миналар, снарядлар ёғилиб турган ерда, кўринишда ҳеч ҳарбий бўлмаган кишилар озод қилинган далаларда, янгидан жон бағишланган заводларда кучларини, ҳатто жонларини ҳам аямасдан

шундай меҳнат қилсалар, Паркентда, фронтнинг узоқ орқа томонида бўлган колхоздаги кишилар қандай ишлашлари керак? Ноҳотки шуни эсдан чиқариб бўлса! Тошкентга кўчириб келинган бир заводнинг старший мастери Иван Буточников ҳам шуни ўйламайди дейсизми? Буточников қўш ҳайдаб юрган ўша чолни эсдан чиқармайди ва ўзининг цехи фронтга борганига қадар қандай ишлаган бўлса, энди ундан ўн ҳисса яхшироқ ишлайди.

Парашют заводида ишлайдиган ўзбек қизи, сен ҳам ўша чолни эсингда тут. Ўсма қўйган пайваста қошларинг бироз чимирилсин. Бу кунлар ўтади, сен яна аслиннга қайтасан, ёш ва гўзал бўлсанг. Уруш тамом бўлгунча кўпроқ ишлашинг лозим бўлади. Ўзбекистон ипакларидан қилинган ва сенинг қўлингдан чиққан парашютлар ҳалокатга маҳкум бўлган душман устида шувиллаб ёзилади. Агарда сочингни қирққоқил қилиб коқил ўришга фурсатинг бўлмасада, қоракўз, уни икки ўрим қилиб қўя қолганиннга хафа бўлма, чунки фронт ва унинг яқинида бўлган кўп қизлар сенга қараганда оғирроқ кун кўраётирлар...

Шоир, сен ҳам бугун Тошкентда туриб ўша чолни ёдингга оласан ва ишлаб ўтириб ўша тинмас ва жасур чолни ўйлайсан, ҳамда унга, Ленинграднинг жасур ҳимоячиларига, менинг азиз ватаним Украинани душмандан тозалаётган кишиларга, фронтдаги ёзучи ўртоқларингга, ўзингга узоқ умр, катта муваффақиятлар, зафар тилайсан. Мана шу зафар учун чол ўзининг жароҳатланган ерини ҳайдаётинг, сен ўз столинг ёнида ўтирибсан. Чала қолган сатирларинг, ишинг, мамлакатинг тўғрисида ўйлаб кечалари ўрнингдан турасан-да, яна чолнинг ғазабга тўлган кўзлари, унинг дов юраклиги, муқаддас ери тўғрисида тортаётган ташвиши, миналарнинг портлаши, тилка-пора бўлган дарахтлар, чолнинг оёғи остидаги чуқурлар, портлаш вақтида унинг терлаган юзига сочраган лой эсингга тушиб кетади. Шунда яна ҳам кўдроқ, яхшироқ, ишлайсан, ёғжишиброқ, ишлайсан.

Муҳаббат ва нафрат

Мен тўс-тўполон фронт олаמידан ўз қаҳрамонимни изладим. Булар жуда кўп. Мен ҳарқайсисидан бирон энг муҳим ва қимматли ҳамда бошқа ҳечкимда бўлмаган ҳислатларни олиб, хаёлимда тасаввур этганим кишига бераман. Янги повестимнинг қаҳрамони бўлган бу одам ҳаётдан топганим бу ҳислатларга эга бўлиши блан жонланиб кетади.

Ҳечқандай муболағасиз ва безамасдан соф ўзи тўғрисида китоб ёзиш мумкин бўлган кишиларни ҳам учратдим. Лекин булар ҳақида китоб ёзиш осон эмас. Масалан мен олти боланинг онаси бўлган йўлда учраганим бир кампир ҳақида китоб ёзаолмасман. Унинг тўғрисида ёзиш ниҳоятда қийин. Лекин у кампир ҳечқачон эсимдан чиқмайди. Унинг ғамгин катта қора кўзлари, қийғирнинг тумшуғига ўхшаган бурни, ғам юкидан дуто бўлган қадди сра ёдимдан чиқмайди...

Немислар Мошонкино қишлоғидан ҳайдаб чиқарилгандан кейин шу кампир командирларимизнинг олдига келиб: — Энг катта генерал қайсиларинг бўласизлар?— деб сўради. Генерал унинг ёнига борди.

— Буёққа юр!— деди кампир. Командирлар ва жангчилар унинг кетидан юришди.

Кампир бир уйни кўрсатиб шундай деди:

— Мана шу уйнинг чордоғида ўғилларимдан бири қошиб ётибди. Немислар келганда ароқфурушлик қилганини ҳамма билади. Лекин яшириб қўйилган колхоз сигирларини немисларга топиб берганлигини ҳечким билмайди. Комсомолларимизни тутиб кечаси отдириб юборганлиги ҳам ҳечкимга аён эмас. Ушланглар, менинг бундай ўғлим йўқ. Менинг ўғилларим тамом бошқача: бири, ҳамма билади, фин frontiда ҳалок бўлган, қолган тўрттаси ҳозир урушда. Шулар мени бу хилдаги бадномликдан халос қилишади...

Олти ўғилнинг онаси бўлган бу кампир ҳозир ҳам шу Мошонкино қишлоғида, келини, хоиннинг собиқ хотини қизил юзли, иккиқат ёш бир жувон блан бирга умр кечиради. Кампир ҳали туғилмаган набирасининг онасига ғам-

хўрлик қилади. Келин ҳам шундай садоқат ва муҳаббат блан кампирни парвариш қилади. Қанчалик даҳшатли бўлмасин, булар ҳар иккиси ўз бурчларини адо этдилар.

Кўшниси бўлган колхозчилар ва бизнинг командирлар ундан отилиб чуқурга ташланган хойинни кўймайсизларми деб сўраганларида, она блан келин пинакларини ҳам бузмайдилар. Бу даҳшатли ҳодиса ҳақида ўйламаслик учун шу кунлари ҳаммадан кўра узоқроқ, қора кечгача колхоз далаларида ишладилар...

Кампир ҳозир фронтдаги ўғилларидан бирон хат-хабар ёки аттестат ё бўлмаса бошқа бирон нарса олса дарров бутун кишлоққа малум бўлади, ҳамма кампирнинг бахтига суюнади. Ҳозир унинг уйда турадиган икки лейтенант, кампир хат олса, кечалари ухламай чиқади, дейишади. Эшикка чиқиб, қимирламасдан қоронғиликка тикилганича тек туриб ўйлар ва унинг нима тўғрисида ўйлайётганини ҳечким билмас экан...

Мана шу муҳаббат ва шу нафратнинг буюк кучи шоир ва рассомларимизга, режиссор ва композиторларимизга илҳом берсин. Шу рус хотинини наинки биров унутса?

Генерал Эрастов қўмондонлик қилган бизнинг оталигимиздаги Н. гвардия дивизиясида санитария инструктори бўлиб ишлайдиган орденли қиз Катя Семёнова ҳам ҳечкимнинг ёдидан чиқмайди. 19 яшар бу москвали бир инженернинг қизи илгари партизан бўлиб, ўқ ёғилиб турган ерларда руслар, украинлар, грузинлар ва ўзбеклардан иборат саксонга яқин ярадорни уруш майдонидан олиб чиққан. У ҳозир ҳечнарсадан таб тортмайди. Уруш қизиб кетиши блан ҳар ердан «Катя-Катя» деган товушлар эшитилади. Демак, ярадорларга ёрдам керак. Демак Катя ҳаёт олиб келади. Кўп оналар, келинлар ва хотинлар Екатерина Семёновани ду'о қиладилар. Унинг меҳрибон, латиф ва болалар юзидай ма'сум юзини, лента боғланган узун сочларини, шағдам ташлаган қадамларини, бақувват ва дағал қўлларини муқаррар ўлимдан қутқаргани бизнинг жангчиларимизгина хотирда тутмайдилар, унинг жасоратига биз ҳам ҳайрон

қолиб, номини миннатдорлик туйғулари блан узоқ замон хотирлаймиз.

Жангда ярадор бўлган ҳатто қўшни полкдаги ярадорлар ҳам:

— Катя, Катя!— деб қичқирадилар. Бу товушга ҳар томондан санитарлар, фельдшерлар ва докторлар югуриб келадилар.

Бу қизни дивизияда ҳамма билади...

Уни ҳатто товушидан танишади. Екатерина Семёнова мободо олдинги позициялардан ўтиб қолгундай бўлса, патруль унга:

— Ким у келаётган?— деб қичқиради. Агар Екатерина Семёнова:

— Мен!— деса, милтиқ ўқталиб турган қизил аскар уни товушидан таниб:

— Эй, сизмисиз, Катюша,— дейди ва шундай ҳаёгда ҳам «эй Катюша» дейиш ҳар замон мумкин бўлганига завқи келиб, ҳатто кулиб қўяди.

Катя

Мен бу жасур солдат қиз Екатерина Семёнова тўғрисида кўпроқ гапиришим керак. Менинг кўнглим ўша ерда, ўша қизда, Смоленск далаларида, жангларда. Катядан хат кутиб кечалари уйқум келмайди.

Биз у блан албатта яна кўришамиз. Унга на ўқ тегаети ва на снаряд парчаси. Шунинг учун ҳам бу қиз ҳечнарсдан кўрқмайди. Акси бўлиши ҳам мумкин: гарчи немислар бу совет қизининг пайнига тушган бўлсалар ҳам, қизгина ҳечнарсдан кўрқмаганлиги учун унга ўқ ҳам, мина ва снаряд парчалари ҳам тегмас.

Немислар бу қизни хўп тўйиб кўришган. Урта бўйли, келишган қоматли, икки кокили солиниб турган, эски бўлса ҳам, шинам шинель кийган бу қизил аскар ҳаммавақт энг хавфли жойларда юради. Уни кўриб немислар ит бўлиб

кетишади. Автоматчилар, миномётчилар ўқни ёмғирдай ёғдирадилар, қиз ўз ишини биткизмасдан кетмайди.

Унинг кокиллари ба'зан унга-бунга илашиб оғир ишда ҳалол беради. Узун ва қаттиқ сочларни тарагани фурсати ҳам бўлабермайди...

Бу кокиллар бир куни жонига ора кириб қолганлиги сабабли, Катя сочини қирқитишга сра ҳам рози бўлмаслигини билгани ҳолда, комиссар бирнеча марта:

— Семёнова, сочингни қирқиб ташламайсанми?— деган эди.

Кокиллар

Баҳорнинг бошларида бир дар'ёдан ўтилган вақтда санитария взводи то белигача сув кечишга мажбур бўлиб қолди. Немислар бу ерни қаттиқ ўққа тутмоқда эдилар. Катя бир ярадорни кўтариб олгани ҳолда, снарядларнинг гумбурлашига қулоқ солар экан, музларни нарига суриб борар ва совуқдан ҳаттоки... қўрқудан юраги орзиқар эди.

Катя мўлжаллаган қирғоғига яқинлашай деб қолди. У кўтариб олган ярадорнинг назарида дар'ёдан эсон-омон ўтилгандай туюлар эди. Шу вақтда тез оқиб келаётган каттакон бир муз парчаси Катя Семёнованинг орқасига зарб блан урилди. Агар шу тобда командир Извеков унинг кокилларидадан ушлаб тортмаса, Катя дарҳол сувга фарқ булиб беному-нишон кетар эди.

Санитария взводининг жангчилари сувдан чиққанларидан кейин ярим хароба ҳолига келган ва ҳечким қолмаган бир қишлоққа етиб олгунча узоқ йўл юришди.

Катя Семёнова бир кампирдан шу кеча уйда тунашни сўради. Кампир ҳаммаёғи ивиб кетган қизни кўриб, тезлик блан печка ёқди, кийимларини қуритиб берди, сув иситди ва ёш боладай авайлаб чўмилтирди. Катя кампирнинг дағал қўлларида эркаланар экан, назарига ўз онасининг қўй-

нида ётгандай бўлар эди. Немислар бу кампирнинг қизини олиб кетишган. Унга ҳам Катя ўз қизи Алёнадай туюлар эди. Кампир Екатерина ўз қизига гапиргандай қаттиқ-қаттиқ ва ҳатто жеркиб гапирар, тоғорада уёқдан-буёққа оғдарар ва ёш боладай бўйнини энгаштириб, бошидан иссиқ сув қуяр, ўз қизининг сочларини ушлагандай меҳр-муҳаббат блан ювинтирар эди.

Ваҳимали кеча ўтгандаги кечаларга қараганда осойиш-тароқ бўлиши кутилар эди. Бу яқин ўртада душман йўқ. Қўп кунлардан бери эндигина ўт кўрган Катя ўт ёнида бошини кампирнинг елкасига қўйиб ўтирар. Кампирнинг қўли тегиши жуда хуш ёқарди. Кампир эса, унинг сочларини зўр мароқ блан ўрар, ёзар, яна ўрар эди.

Чала қолган ше'р

Меҳрибон онаси ёдига тушди. Меҳрибон она эри Пётр Семёнов, я'ни Катянинг отаси ҳам жанговар хизматлари учун орден блан мукофотланганлиги ҳақида газетада ёзилган хабарни ўқиганмикан? Ундан кейин Катюша қоринидан ярадор бўлган орденли ёш лейтенантни эслади. Ўша куни ҳалок бўлган ёш ўзбек шоири алоқачи Сайид Хўжаев ҳам эсига тушди. Бу йигит ўша куни дар'ёдан ўтиш олдидан Катянинг ёнига келиб негадир онангиздан, опаларингиздан ё бошқа бировдан хат-хабар оласизми, деб сўраган эди. Сўнгра аллақандай бир рўбойи ўқиб, чуқур уф торди-да, Катянинг чигал бўлиб кетган сочларини аста ушлади. Яна уф тортди. Афтидан, ниманидир сўрамоқчи, лекин жур'ат қилолмади-да, тез-тез киприк қоқиб, хўб деганича, нарига қараб кетди. Катя уни шундан кейин тирик кўрмади.

Катя уни дар'ёдан ўтиладиган ерда чўзилиб ётган ҳолда кўрди. Сайид ҳали нафас олар, лекин уни ўлимдан қутқориб қолиш имконияти йўқ деса бўларди. Катя уни кўтариб олди ва бирданига гавдаси жуда оғирлашиб кетганини

сезди. Шундай бўлса ҳам унинг жасадини душман оёғи остида қолдирмаслик учунгина олиб кетди. Эй, Катя, Катя! Бу ўйчан йигит алланималар демоқчи эди. Севикли ёридан аллақачонлардан бери хат келмаганлигини айтмоқчи эмасмиди экан. Сен сўрамадинг ҳам. Мана энди... эй Катя!.. Катя, Сайид ба'зан ше'рлар ўқиб берганини, ўзбекчага тушунмаганлиги сабабли аксари бу ше'рларга диққат қилиб кулоқ солмаганлигини эслади.

Сайид Хўжаев қимирламай қолди. Брок, Катя эмаклаб, тикка юриб, бир илож қилиб уни олиб борар эди. Эҳтимол, тирилса, чунки ўзбеклар бақувват бўлади, докторлар бунга яна ҳаёт бахш этарларда, унинг ҳозир оғирлашган гавдаси ҳаракатга келиб, сўнган кўзлари яна чақнар, яна жангга кириб яқинига йўлаш мумкин бўлмаган жойлардан ўтар ва топшириқни бажарар, деган бир умиди бор эди. Бу йигит қаттиқ ўқ ёғилиб турган ва яқинига йўлаш мумкин бўлмаган жойларга борар, ба'зан бирон тепаликнинг орқасига ётиб олиб, ўзини ўликка солар сўнгра пайт пойлаб туриб, яна олға юрар эди.

Катя уни ўйлар экан, ўзбекча билмаганига жуда афсус қилди. Бугун унинг сумкасидан топилган ва чала қолган ше'рни албатта ўқиши керак.

Қизгина

Колхозчи кампир, гарчи ваҳимали туннинг қора пардаси тилка-пора бўлган ерни қоплаб олган бўлсада, Катянинг ёнида ўтирар эди. Кўп оғир йўлларни босган, не машаққатларни тортиб дар'ёдан ўтган бу киз яна ҳаяжонли соатлар бошланмасдан туриб бир пас ором олиши керак эди.

Брок, Катянинг уйқуси келмайди: онасини эслайди. Бу ўзбошимча киз кетар чоғида онаси блан хайрлашган ҳам эмас. Лекин энди урушда онасидан хат-хабар келмай, ҳатто унинг қаерда ва тирикми-ўлганми эканлигини ҳам билмай,

у блан кўришмоқни ва унинг дуосини олмоқни орзу қиларди.

• Катя, онасининг гапига кирмай кетиб қолди, лекин бошқа иложи ҳам йўқ эди...

Онаси блан икки орада ўтган гапларни гапириб беради. Бу гаплар афсонани эслатади:

— Она,— деди Катя,— турли ваҳималарни бошдан кечиргим келади.

Мария Алексеевна:

— Хали шошма, кўрарсан ҳам,— деб жавоб берди.

Брок, Катя ҳеч қарор тополмайди. Урушдаги кишилар менга муҳтож деган бир ақидадан асло воз кечаолмас эди. Отаси Қизил Армия сафига чақирилгандан кейин Катя ҳам уйдан чиқиб кетди. Бу она сути оғзидан кетмаган қизчани Қизил Армия сафига олишмаганлиги, шундан кейин қиз хафа бўлиб, Тула ёнидаги партизанларга бориб қўшилганлиги, унинг отряди ўша вақтда қамолдан чиққан, ҳозир хизмат қилаётгани Н. гвардия дивизиясига бориб қўшилгани ҳақида гапираман десангиз асти адо бўлмайди.

Партия кандидати

Катя ўзининг шонли дивизиясида кўп нарсаларни бошдан кечирди. Тула, Калуга, П., К., В., К. деган аҳоли яшайдиган катта пунктлар ва бошқа жойлар учун бўлган зафарли жангларни кўрди. Кўплари Катянинг эсида қолмаган...

Катя қанчадан-қанча хурсандлик, қанча қайғуларни кўрдими, бу нарсалар фақат жанг майдонларидагина бўлиши мумкин. Катя энг оғир пайтларда ҳам, энг қувончли чоқларда ҳам қайта-қайта ўзининг онаси Мария Алексеевнани эсларди. Қизил аскар қасамининг биринчи сўзларини айтганида ҳам, «Қизил Юлдуз» ордени ва «Жасурлик учун» медали блан мукофотланганлигини эшитганида ҳам, онаси-

ни ўйлаган эди. Снаряд том ва шипини ўпириб кетган вайрона уйда қаттиқ совуқда фото аппарат қаршисида ўтириб, онасини эслади ва қошларини чимирган эди, суратда жуда бадқавоқ бўлиб чиқди.

Бу сурат унга партия кандидатлиги карточкасига ёпиштиргани керак эди. Катя жанг қизиб кетган ўша февраль кечаси ҳам душманга қарши ўқ отар, ярадорларни олиб чиқар, уларнинг ярасини боғлар ва шунда ҳам фақат бир нарсани ўйлар эди: жанг тўхташи бланок, партия а'золарини йиғамиз, деб ва'да беришган... Мана, ҳозиргина озод қилинган Охотное деган қишлоқ учун бўлган қаттиқ жанг тугаши блан партия мажлиси бошланди. Қомсомол қиз Екатерина Петровна Семёновани коммунистлар партияси а'золигига кандидат қилиб қабул қилишди.

Тун. Урмон. Гулханлар яшнаб ётади. Унинг устида қизич қор учқинлари айланади. Калинин қорни ўйиб қилинган аллақандай бир ертўла.

Бу ертўлада одам кўп. Иссиқ. Қор ва қайин шохлари блан ёпилган шипдан сув томчилаб туради.

Екатерина Семёнова кейинчалик ўзи ҳақида айтилган гапларни эслашга ҳаракат қилди, лекин биронтасини ҳам хотирлай олмади. Унинг кафиллари батальон штабининг начальниги ўртоқ Уставшчиков, фельдшер Зоя Петровнанинг ҳам юзларидан худди Катя Семёнова юзидан акс этгандай тантана акс этади, улар ҳам терлашган ва ўйга чўмган...

Бу қиз одатда жуда тинч ухларди. Шу кечаси ёши бир ерга етиб қолган киши, партия кандидати бўлиб жуда кўп нарсалар тўғрисида ўйлади. Умрида биринчи марта ўлароқ, сра уйқуси келмади. Эрталаб эса, ўртоқлари уни гоҳ тупроқ тўда орқасига, гоҳ пичан ғарами кетига, гоҳ ўрмонга чекилиб, узлатни ихтиёр этган кўришди. Йигитлардан бири қараса Семёнова атрофга кўз ташлаб, қўйин чўнтагидан янгигина кандидатлик билетини олади ва индамасдан унга қарайди, текстини қайта-қайта ўқийди.

Сер ҳархаша қиз

Дар'ёдан ўтилиб, Катя дам олгани колхозчи кампирнинг уйида қолган кечаси тинчлик эди. Лекин Семёнованинг сра уйқуси келмади. Одатдагича зарур ишлари чиқиб қолди.

У, кампир блан хайрлашиб чиқиб кетди. Қишлоқдаги бошқа уйларга тушган жангчилардан хабар олиш, улар қандай ухлаётганликларини, ётган уйлари иссиқми эканини, ҳаммаси ювинганми, бирон кишининг оёғи қавармаганми, ҳечкимга совуқ тегмаганми эканлигини билиш керак.

Бизнинг жангчилар унинг келишини мана шу хилда мудом кутадилар. Ҳарқалай шуни айтиш керакки, санитария инструктори Екатерина Семёновани ҳамма иззат қиладигина эмас, ба'зи ўртоқлар ундан кўрқадилар ҳам.

— Қизи тушкур жуда қаттиқ қўлда,— дейди бири.

— Ҳар нарсадан айб топаберади,— дейди иккинчиси.

Бу қизни билган кишиларнинг ҳаммаси деярлик бир оғиздан:

— Жуда сер ҳархаша қиз,— дейди.

Юриш вақтларида жангчилардан бирортаси ярадор минган ва чарчаган отга мингашиб олганини кўриб қолса, Катя:

— Туш отдан!— деб қичқиради.

Уруш вақтларида ўқ, мина ва снаряд парчалари жангчиларимизга шафқат қилган минутларда, бу яқин атрофда ярадор, ўлик бўлмаса, Катя дарров бошқа бир иш топиб олади, бирон кишининг айбини топади.

— Лента! Лентага қара! Лентани қанақа ўтказаётибсан! Лентани шунақа солар эмишми? Пулемётчи бўлмай қол!

Катя максимум пулемётнинг орқасига ўтиб ётиб олади. У, урушларда ярадор бўлган пулемётчининг ўрнини жуда кўп босган. Ба'зан, ярадор бўлган ўртоғининг ярасини боғлаб кўяр экан, то бор ўқни отиб тамом қилмагунича ярадорни олиб кетмас эди. Ярадорни кўтариб кетар экан пулемётни жанг майдонида қолдирмасликка тиришади. Бу қиз, менинг Катям, жанг майдонининг хўжайкаси.

Бир куни гвардия дивизияси қамолдан чиқаётган вақтда қаттиқ жанг бўлди. Катя янги келган кунлари эди. Қўшни полкнинг қўмондонлиги ўлжа яроғ-аслаҳаларни йиғиб олишни буюрди. Брок, яроғ-аслаҳа йиққани борган жангчилар, жанг майдонидан на битта милтиқ топишди на биронта тўппонча.

Жангчилар келиб, командирларга,

— Ҳаммасини Катя деган бир қиз йиғиб кетибди,— деб доклад қилишди.

— Қанақа Катя?

— Кичкинагина бир қиз. Қокиллик.

— У қиз нариги полкнинг одами-ку ахир!

Командирлардан бири югурганича, нариги полкка борса, Катя жуда ҳам жанжалкаш қиз экан.

— Милтиқларни жангчиларга улашдик. Ҳозир кимда эканлигини қаёғдан биламан,— деб жавоб берди.

— У милтиқлар бизникику ахир!

Катя ҳеч пинагини бузмасдан жавоб берди:

— Саксонга милтиқ экан. Қамолдан чиқайлик, кейин қайтиб берамиз. Ҳозирча... керак бўлиб турибди.

— Командирингизга айтамиз.

— Менга деса генералимга айтинглар. Урушда оғизларингни очиб шунақа ўтирадиган бўлсаларинг та'зирларингни берсин. Мен блан унақа машмаша қилманглар. Яхшилик кўрмайсизлар.

Шундай қилиб бу жанжалкаш қиздан ҳечнарсга ундириб бўлмайди. Нима қилишсин, бу уddaбиро қизнинг устидан генералга арз қилишармиди?

Тарбия

Бир куни делегациянинг раиси Амин Ниёзов блан бирга кўнгилсиз бир воқиа устидан чиқиб қолдик: Н. гвардия полкнинг комиссари Катяни қаттиқ койимокда.

— Яқинда уруш вақтида санитарларингдан бирини сўккан эмишсан.

Катя бурчакдаги санам остида индамасдан турар эди.

— Ҳа? Ким тўғрисида гапираётганимни билмаётибсанми? Ҳозир сенинг кетингдан ҳеч қолмай эргашиб юрадиган новча киши тўғрисида гапираётибман.

Катя жим қолди.

Унинг шабадада қотган юзи ўпкалаб чўччайган лабла-ридек қипқизил бўлиб кетди. Қулоқлари ҳам қизарди. Хила каттагина бурнини тер зарралари қоплади. Комиссар уни зихнашда давом этди, бу зихнов биз бор вақтда бўлганлиги бир қадар ноқулай бўлиб, комиссарнинг дағал ва шафқатсизлик блан айтган сўзларига бир қадар хафа бўлдим. Мен у вақтда армиямизда комиссар деган киши нимадан иборат эканлигини билмай бунга граждандарча жуда гўл бир назар блан қарар эдим. Адаб ва хуш муомилалик жанговар шаройитда ҳам мавжуд, лекин бу нарса чуқурроқ ва ма'нолироқ ҳамда жўнроқ англанади...

Мен у вақтда буни билмас эдим ва фақат кейинчалик англадимки, бу киз блан жуда қаттиқ қўл ота ва хайрхоқ киши оғир минутларда шафқатсиз ва шу блан бирга меҳрибон одам шу хилда гаплашади. Ростдан ҳам бу қизга ҳали кўп нарсани ўргатиш, уни тарбиялаш керак. Мен бунинг фаҳмига Катя, урушни тўртта орден олганидан кейин тугатамиз деганида етдим. Бу худбинлик менга ёқмади, мен Катяга ҳозир орден эмас, бошқа нарса тўғрисида ўйлаш керак эканлигини, яхши ишласанг, жасурлик ва мардлик кўрсатсанг орден ўзидан-ўзи келишини уқдиришга ҳаракат қилдим. Мен шу нарсани уқдиришга ҳаракат қилар эканман, Катя сўзларимга тушунмаганлигини сездимда. Шунда унинг серпўписа қаттиқ қўл, шафқатни билмайдиган мантиқ эгаси, кишидаги камчиликларга қизил аскарларча раҳмсизлик блан муомила қиладиган комиссарини эсладим ва ўша ҳозир бўлганда менинг афсусимни бу қизга англатар эди, деб ачиндим.

Комиссар Катяга қаттиқ ва дағал сўзлар айтар экан

унинг чақнаган кўзларидан, сўз оҳонгидан англадимки, бу киши зотан Семёновани сўкмоқчи ва Катя бунга жуда сазовор ҳам эмас. Лекин бу қизни комиссардан бўлак ким тарбия қилсин?..

— Сен партияга кандидатсан,— дер эди қичқириб комиссар,— энди сенга танбиҳ эшитиш ярамайди.

Комиссар қаттиқ ва дағал бир тарзда қичқирар, кечagina мактабда ўқиб юрган Катя эса, индамай ерга қарар ва қизарар эди.

— Шундай! Уялгин,— дерди комиссар давом этдириб. Катя ҳамон индамас эди. Узини нима деб ҳам оқласин.

Штабдан чиққанимиздан кейин мен:

— Катя, шунақа иш бўлганмиди?— деб сўрадим.

— Ҳа. Сўккан эдим. Лекин комиссар сизларнинг олдиларингда койиши чакки.

Катя аламидан кўзига ёш олди ва бу ёш бирнеча жойидан ўқ тешиб ўтган кир шинелига томди.

— Бизнинг олдимизда койиганига хафа бўлаётисанми. Шундай қилиш керак экан шекилли-да. Уни қўю, ўша воқиа қандоқ бўлганлигини айтиб бер.

— Қандоқ бўлар эди,— деди Катя аччиғи чиқиб,— балки шу сўкишим блан унинг жонига ора киргандирман.

Шундан кейин Катя бўлган воқиани айтиб берди.

Шундан бирнеча кун бурун, уруш айна қизиб турган вақтда, унинг қўл остидаги санитарлардан бири — новча ва қўпол йигит қўрқоқлик қилиб қочибди. Олдинги сафдаги жангчилар уни ёрдамга чақирар, кувиғидан ярадор бўлган ёш бир сапёр қаттиқ қичқирар, йиғлар экан. Ярадорларни жанг майдонидан олиб чиқиш керак. Бу йигитнинг қочиб борадиган жойининг ҳам тайини йўқ. У кўзлаган ер қайта хавфлироқ бўлган — икки-уч минутдан кейин худди ўша қочиб бормоқчи бўлган, ерда миналар ёрилабошлаган. Агар Катя қўйиб берганда, санитардан ном-нишон қолмас экан.

— Мен уни бетўхтов отиб ташлашим керак эди,— деди Катя ва ҳақ эканини ўзи билганидан юзидаги ҳижолат

аломати бўлган қизиллик аста-секин кўтарилди, тери шабадада қуриди.— Лекин бу жангчи илгари ҳеч қўрқоқлик қилмаганини, ҳозир бир бало бўлиб шу кўйга тушганлигини билиб турар эдим. Тўппончамни қинидан суғурдимда, югурганимча, унинг ёнига бордим, лекин отмадим. Оҳ-фиғон, гумбурлаган товушлар орасида қичқириб «қайт, хон!» дедим ва кетига тепдим... Менинг тепганим нима бўларди, оёғимни кўриб турибсиз. Шундан кейин олдига ўтиб, қангшарига тўппончамни тирадимда бошлаб сўқдим. Нима деб сўкар эдим, шу ерда эшитиб юрган сўкишларимни ишлатдим.

Катя бироз ҳижолат бўлиб давом этди:

— Уруш деган нарсани ўзи шунақа дағал бўлади. Бу аҳмоқни бошқа нима қилар эдим, ўлдирайми? Отсам отиб ташлай берар эдим. Комиссар ҳечнарсани демас эди. Броқ отмадим. Яхши бўлди, тўғри иш қилган эканман. Бунинг учун ҳарқанча сўкиш эшитсам, майли. Тен бу қўрқоққа рўпара бўлганимда, қарасаки, қаршисида кичкинагина бир қизча турибди, ҳечнарсадан қўрқмайди, ҳозир отиб ташлаши ҳам мумкин, ҳатто сўкаётди. Шундан кейин йигит кетимдан эргашди ва кун бўйи энг хатарли жойлардан ярадорларни олиб чиқиб юрди. Мана ҳозир энг яхши санитар бўлиб қолди. Менинг изимдан қолмайди, ҳатто мени бошқалардан рашк қилганига кулгим қистайди. Орқамдан эргашиб юргани-юрган, мендан ҳеч кўзини олмайди. Унинг туфайли одамлар менга ҳархил гаплар айтиб тегишадилар. Ҳақиқатда эса, бу йигит ҳаётини, номусини сақлаб қолганим, одам қилганим учун шундай қилади... Ана кетимиздан келаётди...

Орқамга қайрилиб қарасам, нарироқда новча ва бакуват бир йигит ўқ тушган чуқурликдан айланиб ўтиб, бизнинг кетимиздан келмоқда. Унинг кўзлари ғамгин, лекин ёнади. Менга жуда хуш назар ташлади деб айтаолмайман.

Коронғи тушиб қолди. Шу яқин атрофда зениткалар гумбурлайди. Санитария инструктори ўртоқ Семёнова қовоғини солган ҳалиги жангчини бирданига чақириб қан-

дайди буйруқ берди. Йигит унга честь бериб, буйруқни ижро қилгани санитария взводига қараб кетди. Биз Катя иккимиз йўлда давом этдик. Катя йўл-йўлакай П. қишлоғи, Москва учун бўлган урушлар, жанг айна қизиб турган вақтда учрашиб қолгани бир ҳаммактаби тўғрисида гапирди. Мен унинг сўзларига унча диққат қилаолмадим, фақат бироз шамоллаб гўлдираб қолган товушини эшитаман, унинг кичкина, қаварган ва тирмаланган бақувват дағал, шу блан бирга ҳам меҳрибон, ҳам шафқатсиз Совет солдатининг қўлини сезар эдим. Яна унинг товушини эшитаман. Мана энди айтинг, биродар, ўзингиз ўйлаб кўринг, шу қизни ҳечқачон эсдан чиқараолармикинман?

Қонда асир

Бир унигина эмас. Биз Катянинг ҳамкори, Н. гвардия ўқчи полки 6-нчи ротасининг оддий қизил аскарлари, жасур ўзбек Ҳамидулла Носировни ҳам тез-тез эсга оламиз. К. деган қишлоққа ҳаммадан бурун ўша кирган, немис офицерлари ўтирган уйга гранаталар ташлаган. Бу уйдан биронта ҳам фашист омон чиққан эмас.

Ана шу жангчи Носиров немис часовойларини бир мушт уриб жобажо қотириб қўйишни ўрганган. Кўп жангчилар Ҳамидулла Носировга таъсир қилишни истайдилар, лекин Носиров индамасдан, ўз хунарини ишда қўрсатади.

Ҳамидуллани билган кишилар, ўқ ёғилиб турган жойдан баъзан станокли пулемётни олиб чиқади, ёки кечалари разведкага бориб, қонда асир олиб келди деган гапни эшитсалар хайрон қолмайдилар.

Шошилма!

Вакилларимиздан бири драматург Шукуржон Туйғун ўртоқ Қорабоев блан учрашганлиги ҳақида гапириб берди. Қорабоев Ўзбекистон пойтахтининг Октябрь районида

борган бир ишчи бўлиб, ўша гвардия дивизиясининг жангчиларидан. Бу йигит 5—6 ой ичида армия бош корхонасининг пулемётлар ремонтда старший мастер бўлиб олган.

Жангчи Қорабоевни мастер қилган нарса унинг ўз қуролига бўлган зўр муҳаббатидир. Муҳаббат — билиш демакдир. Билиш эса, уддасидан чиқиш деган сўз. Агар ўртоқларидан биронтасининг пулемёти ишдан чиқиб қолса, уни корхонага юбормасдан, жанг майдонининг ўзида, бир қўли блан ўқ узиб, иккинчи қўли блан тузатади.

Худди шундай қилади, бир қўли блан ўқ узишда давом этади...

У ҳечқачон, ҳатто энг оғир минутларда ҳам қуролини кўлидан қўймайди. Қўмондонлик уни «Жасурлик учун» медали блан мукофотлаган. Бу мукофот камтар ўзбек йигитига ҳамиша «Йигитнинг марди майдонда билинади» деган ўзбек мақолини эслатиб туради. У мастер бўлиб олганидан кейин ҳам фақат пулемёт тузатиш блангина қолмай, шу пулемётлардан душманга ўқ ёғдиради, ёш жангчиларга ўз сан'атини ва матонатини ўргатади.

Бир жангда, Қорабоев ремонтдан чиққан пулемётни текширгани ёш пулемётчининг ёнига ётиб олган эди, немислар бирдан хужум бошладилар.

Ёш пулемётчи немислар яқинлашганини кўриб, ўқ отмоқчи бўлди.

Қорабоев унга:

— Шошилманг, ўртоқ,— деди ва унинг диққатини четга тортиш учун пулемёт механизмини мойлай бошлади.

Ёш жангчи бир қадар ўзини босиб олди. Лекин немислар ҳамон илгари қараб келар ва жангчининг назарига жуда ҳам яқинлашиб қолгандай кўринар эди.

Қорабоев жуда босиқлик блан:

— Шошилманг, ўртоқ,— деди,— пулемётингизни яна бир кўздан кечирамиз, кейин отамиз.

Немислар жуда ҳам яқин келгандан кейингина ўт очди.

Ўзбек йигити Қорабоев шундай дейди:

— Мен ўзим учун мастерман, газандалар учун эса вайрон ва валангор қилучи бир одамман.

Дўстлик ва хизмат

Тошкент Октябрь райони Сағбон маҳаллалик кўч заводининг ишчиси, ҳозирги вақтда танкка қарши отадиган батареянинг артиллеристи Розик, Фозиловнинг лўппигина юзи ҳам кўз олдимиздан кетмайди.

Булар уч оғайни эди.

Бири — 23 яшар ва ўша батареянинг комиссари. Василий Григорьевич Фролов у яқиндагина Воронеждаги колхознинг а'зоси, ундан кейин агроном бўлган. Қомати келишган, кўк кўз, чиройлик йигит бўлиб, санитария инструктори Катюша Семёновани ниҳоятда иззат қилади.

Иккинчиси — Тошкент Сталин районидаги нон заводининг ишчиси — жангчи Иван Васильевич Ковалев.

Учинчиси — шундай ёш, камгап, муҳокамали ва босиқ Фозиловнинг ўзи.

Унинг катта-катта, ёқимли ва мас'ум кўзларига қараб шу уятчан йигит бу қадар душманни қириб ташлаганлигини тасаввур қилиш хила қийин.

Фозилов тўдни яқиндагина кўрган. Шундай бўлишига қарамасдан ўз қуролининг мастери бўлган. Бунга дўстлик ёрдам берган.

Бу истараси иссиқ, йигитни ўртоқлари жуда яхши кўриб тарбия қилмоққа киришганлар. Батарея комиссари Фролов дастлабки вақтларда у блан унча бўлолмади, чунки Фозилов рус тилини билмас эди. Тошкентлик нэввой Иван Васильевич Ковалев буларга таржимон бўлди. Бу одам ўзи кўп қизиқчи ва ашуллачи. Ҳа демай Фролов блан Фозиловга таржимоннинг даркори бўлмай қолди. Ҳозирги вақтда Фозилов саводли ва ташаббускор бир жангчи. Пож командири Украиналик Сергей Елисиевич Рябев

уни энг яхши тўпчи деб та'рифлайди. Кекса артиллерист жуда қайсар ва қаттиқ қўл бўлган Дмитрий Филиппович ҳам унга қойил қолганлигини яшираолмайд.

Розиқ Фозилов ўзининг танкка қарши отадиган тўпига жуда меҳр қўйган. Унинг бутун кам-кўстини билади, то-залайди, худди отни парвариш қилгандай парвариш қила-ди. У кўп урушларда ҳамкорлик қилган тўпининг ёнига келганида чеҳраси очилиб кетди.

Фозиловнинг ҳарбир ҳаракати малум бир муддоага қа-ратилган. Унинг босиқ табиати ўзида матонат туғдирган. Тўп отган вақтида, кўзлари ёнади ва унинг ҳарбир ўқи душман қароргоҳига вайроналик ва ўлим элтади.

Фозилов ҳозирнинг ўзидаёқ жуда кўп нарсаларни бо-шидан кечирди ва билди. Унинг ўртоқлари бу ёш ўзбек сўнгги вақтларда ниҳоятда дарғазаб ва шафқатсиз бўлиб қолди, дейишади. Тошкентлик собиқ ишчи ва миллионлар-ча шу хилдаги Совет жангчилари ҳақида ўртоқ Сталин ўзининг Биринчи Май буйруғида «Улар душманни жони-дил блан ёмон кўришни ўрганмасдан туриб енгил мумкин эмаслигини англадилар» деган эди.

Фозилов ёмон кўришни ҳам, муҳаббат қўйишни ҳам билади. Ҳаёт қайнаган гўзал Тошкентни эслаганида, хо-тини ва боласининг суратини кўрсатганида, Москва ҳақи-да саволлар берганида унинг кўзлари қандай ёнишини кўрсангиз эди. Бу йигитга нафратгина эмас, мана шу му-ҳаббат ҳам жанг қилгани ёрдам беради.

Фозилов бизга тўпини кўрсатганда, танкка қарши ота-диган батареянинг комиссари Вася Фроловнинг ҳам чеҳ-раси очилиб кетди. Шу блан гўё, кўрдиларингми, менинг батареямда шундай жангчилар, шундай дўстим ва ўрто-ғим бор демоқчи бўлар эди.

Галаба учун, Сталин учун

Уруш бошланган вақтда Тошкентдан келган ўша ота-лиғимиздаги гвардия дивизиясида ўзбек халқининг кўп

фарзандлари ўзларини жасорат ва мардлик блан кўрсатдилар.

Дивизия сиёсий бўлими бутун ўзбек жангчи ва командирларини ўзбек халқининг вакиллари блан суҳбат қилгани тўплаганда, рюмкалар жаранглаб, ҳамма Сталин учун, мамлакатимиздаги биринчи саркарда ва стратег, доҳиймиз ва отамиз учун қадаҳ кўтарганда, шудринг босиб ётган Смоленск далаларида серқуёш Ўзбекистоннинг «чоргоҳ» ҳавоси янграганда, шу ўтиришни сра-сра эсдан чиқариш мумкин эмаслигини англадик.

Делегациямизнинг раиси Амин Ниёзов буларга қараб, шундай деди:

— Дўстлик мана бу оппоқ, дастурхон, вино тўлдирилган қадаҳлар ва ёғлик половдан иборат эмас. Ҳеч ҳам бундоқ эмас! Қийин пайтларда сўзи, иши, нони ва ўз биллак кучи блан ёрдамга келадиган дўст ҳақиқий дўст бўлади... Ҳозир ўзбек халқи душманни тор-мор этишда, таҳқир этилган Украина ва Белоруссия учун бўлган жангда, фашист ваҳшийларидан Ленинградни, душман яқинига йўлалмайдиган Москвани, узоқ Ўзбекистонни ҳимоя қилишда буюк рус халқига ва бутун Совет халқларига ёрдам бераётибди. Ўзбеклар фронтга ўзларининг энг яхши фарзандларини юбормоқдалар, ўзбек халқи сизларни қаҳрамон бўлиб қайтади деган умидда. Ўзбекистон Коммунист (большевиклар) партиясининг секретари ўртоқ Усмон Юсупов яқинда республикадаги энг кекса кишиларни ҳарбий кенгашга чақирди. Бу кўпни кўрган кексалар ўзларининг сўзлари ва ишлари блан партияга ёрдам бердилар. Шу йиғинда бир чол чиқиб Усмон акага «Менинг катта ўғлимни душман ҳалок қилди. Мен кичик ўғлимни олиб келдим, буни жангга юборинг деди», сўнгра ўғлига қараб: «Бор жангга! Жангга бориб, ғолиб ва қаҳрамон бўлиб қайтгин. Она сутингни оқлагин. Агар қўрқоқлик қилсанг, яхши уришмасанг, она сутинг харом бўлсин деди.

Ҳамма бир пас тек қолди. «Она сутинг харом бўлсин» деган гап анчагача янграб тургандай бўлди. Ҳаркимнинг

кўнглидаги бир туйну, бошидаги бир фикр эркин нафас олгани кўймас эди.

— ...Ўзбеклар жангга ўзларининг энг яхши фарзандларини юбордилар. Ўзбек халқи душман вақтинча ишғол қилган районлардан келган уй-жойсиз, ота-онасиз қолган юз мингларча болаларни, ишчи ва колхозчиларни, инженер ва профессорларни, олим ва ёзучиларни ўз қучоғига олди, кўп завод ва фабрикаларни жойлаштирди. Бу завод ва фабрикаларни жойлаштирди. Бу завод ва фабрикалар ҳозирги вақтда ишлаб турибди. Ўзбекистон ҳозир яна ҳам бойиб кетди. Фронт учун керак бўлган ҳамма нарсани — танк, миномёт ва аэропланлар ишлаб чиқармоқда. Ҳозир металл, кўмир, ғалла ҳатто нефть ҳам кўп миқдорда ўзимиздан чиқади. Ишчиларимиз, колхозчиларимиз душманни тор-мор қилиш учун керакли ҳамма нарса ўзимиздан чиқсин деб тинмасдан ишламоқдалар. Уртоқ Сталин шундай деган эди, шундай қиламиз.

Ўз кўлимиздан чиққан

Шу кеча ҳамма Сталин тўғрисида гапириб, ғалаба тўғрисида ўйлади, ғалаба тўғрисида гапириб, Сталин, унинг ватанимиз Қизил Армияга берган энг а'ло даражадаги техникани душманга қарши фойдаланишни ўрганиш ҳақидаги буйруғи ҳақида ўйлади.

Фронтга кетаётиб, йўлда мана шу янги техника ортилган сон-саноксиз поездларни кўрдик. Муҳтарам Димитрий Филиппович машиналардан бирида Тошкентдаги заводлардан бири ишлаб чиқарган деталлни кўриб, жуда ҳам суюнди.

Унинг ҳаяжондан қизарган кекса юзига, қувончдан қисилиб чақнаб турган кўзларига қараб, ўз кўлинг блан ясалган пулемётнинг тариллашини, душманнинг устида портлаган гранатанинг гумбурлашини эшитсанг, ўз кўлинг

блан тикилган гимнастёркани, ўзинг ёпган ҳархил нонларни фронтда кўрсанг, окопда ётган жангчиларнинг қўлидаги қайта-қайта ўқилган китобингга, фронт тўғрисида, меҳнат fronti тўғрисида, муҳаббат тўғрисида ёзилган хикояларинг босилган газетага кўзинг тушиб қолса яйраб кетар экансан деб қўйдим.

Ўз меҳнатларининг самараларини кўриб бизнинг делегат ўртоқларимиз ҳам фахрланишди. Ўзбекистонга кўчириб келинган заводларнинг бирида ишлайдиган старший мастер Иван Буточников ҳам ўз қўлидан чиққан маҳсулотни кўрди. Виктор Билуджев ҳам ҳунармандлар корхонасида ишлабчиқарилган ба'зибир асбобларни, ўзбек этикдўз тиккан қизил аскар этикларининг изини, ҳам маҳалласи бўлган бир ўртағининг қўлидан чиққан миналарни кўрди.

Бизнинг колхозчиларимиз Манноф Исломов ва Холтўра Хусанов ўртоқлар ҳам севинишди: булар жангчилар ва командирлар блан бирга овқат еб ўтириб, Ўзбекистондан борган гурунччи кўришди; Ўзбекистон виноларини, Ўзбекистоннинг қуруқ, меваларидан бўлган қиёмларни ичишди. Ҳолида Умарова Самарқанд инак фабрикасида чиққан шохини парашют ҳолида кўрди. Совға қилиб олиб борилган ҳарбир халтада Тошкент нон заводидан чиққан ширин кулчалар бор эди. Булар нон заводининг ишчиси Ғулом Раҳматуллаевнинг қўлидан чиққан. Жангчилар ва командирлар Ҳолидани ҳам, Раҳматуллаевни ҳам олқишладилар.

Немислар ширин кулчалардан ҳам қўрқадилар

Бизнинг Биринчи Май совғаларимиз жангчилар ва командирларни севинтириб қолмасдан, балки душманнинг жиг-бийронини чиқариб юборди.

Шунинг учун ҳам немис аэропланлари Биринчи Май

куни бирнеча марта бизнинг поездимиз устида пайдо бўлиб бомбалар ташлади.

Буни эшитиб кечалари темир йўл бўйида доим ранглик сигналлар кўринганлигининг фаҳмига етдик. Бизнинг совғаларимиз немисларни даҳшатга солганини англадик. Немислар бундан қўрқадилар. Гўшт ва қуруқ мева, консерва ва спирт, олма мураббо ва турунч, майиз юкланган поезд немисларни Ўзбекистоннинг бошқа совғалари — снаряд ва аэропланлардан кам даҳшатга солмас экан.

Оталигимизда бўлган гвардия дивизиясининг ҳарбир жангчисига, командирига ўзбек халқи қўлидан чиққан нози-ни'матларидан яқин икки халтадан совға тегди. Консерва половлар, ипакдай юмшоқ, ички кўйлаж-иштонлар, ёқа ва конвертлар, блокнотлар, махоркалар, «гвардийский» деган папирослар, майизлик нонлар, ширин кулчалар, совуунлар пайтава ва тамакилар, ҳаммадан ҳам кўра дивизиянинг ҳарбир жангчиси ва ҳарбир командирига Ўзбекистон меҳнаткашлари томонидан ёзилган мингларча хатлар жангчиларимизнинг руҳини кўтариш блан душманнинг бағрига ўқ бўлиб санчилар эди. Бизнинг бутун қудратимиз фронт блан фронт орқасининг бирлигидан эканини ла'нати немислар билишади. Мана шунинг учун улар ўз меҳнат самараларини қўлларига олиб, фронтга томон, югурган шавкатли Совет халқи вакиллари бу қадар та'қиб қилганлар.

Осиё помещици

Фашистлар, албатта, бу совғалар ўз бошларига бир ба-ло бўлишини билишар эди. Лекин бу бойликлар қаердан олинади ва бу совғаларни олиб келган кишилар қандай кишилар эканлигини ҳеч англашаолмайди. Зотан ҳечқачон англашмайди ҳам.

С. деган яримхароба бир шаҳарчада асирлар блан гап-лашиб қолдик.

Таржимонлар асирларга, биз узоқ жанубий республикадан келган вакиллар эканимизни тушунтиромоқчи бўлди. Лекин, бeфapocaт вa шу блан бирга ўзини иш биларман қилиб кўрсатмоқчи бўлган франк-фурт дўкондорининг арзандаси ефрейтор бунга ҳеч тушунаолмас эди.

— Нима? Ўзбеклар? Осиёда ўзбек деган миллат ҳам борми? Билмадим, бўлса бордир... — бироз ўйлаб туриб, илова қилди: — Бу одамлар бой бўлса керак? Дўкондорларми? Ё корхона эгаларими? Шундай замонда узоқ сафарга чиққани ва яна совғалар олиб келгани қандай юрак қилади экан? Нима? Ҳарбир Совет солдати икки халтадан совға олди дейсизми? Озиқ-овқат ва кийим-кечак неча пул бўлар экан?

Ефрейтор, мени аҳмоқ қилишаётибди деган ақидада елкасини учириб жим қолди. Ефрейтор бу одамлар ҳарқайсиси ўз қариндошига бир чемодандан совға олиб келишини ақлига сиғдираолмади. Лекин бутун дивизияга совға олиб келганликларини сра ҳам тасаввур қилаолмайди. Шунча кийим-кечак, шунча майиз олиб келишган? Йўқ, унинг рўпарасида керилиб ўтирган хушмўйлов бу киши нақадар бой бўлмасин бунча нарсани қаердан олади? Сизларнинг юртларингда бир килограмм майиз неча пул? Урикчи? Кўксултоннинг нархи қанча?

Бу франкфуртлик дўкондорнинг ўғлига, рўпарасида ўтирган ва запорожьеликка ўхшаган хушмўйлов йигит Ангрендаги энг бой колхознинг раиси ўртоғимиз Ҳусанов эканини уқдиришга ҳаракат қилиб кўришди. Ҳусанов шундай яхши кийинган, шундай серсавлат эдики, уни немислар тушуниб бўлмайдиган бир хоҳиш натижасида узоқ ва хатарли сафарга чиққан бетамиз осиелик миллионер бир помещик деб ўйлашар эди.

Асир тушган фашист солдат таржимонга шундай деди:

— Ғалати одамлар экансизлар. Бизнинг мамлакатда ҳарбир эси бор киши бу ла'нати уруш бўлаётган жойдан мумкин қадар узоқроққа қочишга ҳаракат қилади.

Бизнинг вринишларимиз бекор кетди албатта: бутун совет халқининг шавкатли Қизил Армияга бўлган буюк муҳаббатини, мутлақ нотаниш бўлган одамлар жангчиларга юборган бунча нарса ва хатлар қаердан олинганлигини бу фашист аблах ҳечқачон тушунаолмайди.

«Номингизни билмайман, ўртоқ лекин ҳарқалай ўйлайманки, сиз менинг ўғлимсиз. Мен 48 ёшга кирдим. Менинг қизим Нина ҳам фронтда доктор бўлиб ишлайди. Ўғлим Женя танкист. Эҳтимол, учрашиб қолиб, фашистларни биргалашиб қийратарсизлар. Жангга фотиҳа бериб, сизларга ғалаба тилайман».

Чавандозлар

Делегатларимизнинг бир қисми яна бир дивизияга беш вагон совға оборди. Бу дивизияда оталиғимизда бўлган гвардия дивизияси етиштирган йигит Подшивайлов командирлик қилади.

Бу совғаларни темир йўлдан автомобильларда, отларда, ба'зи жойларда қўлда кўтариб олиб боришга тўғри келди.

Отлар ёпишқоқ лойда жуда қийинлик блан юрар эди. От минган чавандозларнинг ҳам унча мазаси йўқ экан: делегатларимиздан бири — Иван Егорович узокдаги ёнғинга қарайман деб, отдан йиқилди.

— Тўхта, тўхта! — деди Иван Егорович. Брок от ўлжа тушган Бельгия оти бўлганлиги учун унинг тилига сра тушунмади.

Бу нўноқ чавандозни кўриб ўртоқлар ҳўп кулишди. Брок, ҳа демай, бир тошқин сувдан ўтаётган маҳалимизда булардан бири — республикада хизмат кўрсатган артист Етим Бобобожонов ҳам отдан ағдарилиб тушди. Делегацияни кузатиб бораётган батальон комиссари Иван Дмитри-

евич Смальков ҳам йиқилди. Отдан йиқилган режиссори калака қиламан деб сувга йиқилганини ўзи ҳам билмай қолди. Лекин баҳор вақтида йўлнинг бунчалик оғирлиги совғаларни олдинги позицияга ўз вақтида етказиб беришга халол бермади.

Озод қилинган ерда

Ўзбек делегациясининг келиши жангчилар, командирлар ва сиёсий ходимлар учун катта байрам бўлди ва Биринчи Май кунлари Н. қўшилмасида жуда руҳий кўтаришчилик билан ўтди.

Бу совғаларнинг бир қисми Л. қишлоғида улашилди. Бу қишлоқни уч томондан тўп ўқлари тилка-пора қилган ўрмон ўраб олган.

Сойнинг нариги томонига, бу ерга жуда яқин бўлган тепаликка душман ўрнашиб олган. Немисларнинг блиндаж қураётганликлари, окоп қавлаётганликлари шундай кўриниб туради.

Фашистлар одам тўпланганлигини пайқаб, миёнага тутишмасин деб командир жангчиларни колхоз омборларининг орасидаги бир бош панага йиғди.

Ўзбекистондан келган меҳмонларни, то жангчилар йиғилиб келгунча, маҳаллий советнинг раиси ўртоқ Е. кутиб олди. Ўртоқ Е. яқиндагина партизан отрядининг жангчиси эди. Ҳозир у раислик ҳам қилади партизанлар отрядида жангчи ҳам.

— Экинни экиб бўлганимиздан кейин яна партизанлар орасига кетаман. Шундай эмасми? — деди худди ўзига-ўзи савол бергандай. Сўнгра Тошкентдаги мудофаа заводларидан бирида ишловчи Иван Егоровични гапга солди — ҳозир у ерларда тирикчилик қалай, одамларнинг маишати қандай, нима ниш қилишади, нималар тўғрида ўйлашади?

Бу одам гапираман деса, гап топилади, лекин ўзи тўғрисида ҳечнарсга дейишни хоҳламас эди. Делегатлар кейин билишдики, бу одам жуда жасур ва уруш ишида чиниққан экан. Унинг хотинини фашист аблаҳлар отиб ташлашган. Ўртоқлар ўртоқ, Е. га ҳарқалай ўзингизнинг партизанлик ишларингиз ҳақида гапириб беринг деганда, ўртоқ, Е. яна ўзи тўғрисида эмас, отряднинг командири, шу ердаги район партия комитетининг секретари, яқинда жаиғда ҳалок бўлиб, Қизилбайроқ ордени блан мукофотланган киши тўғрисида гапирди.

Ўртоқлар яна қайтиб ундан ўзи тўғрисида бир-икки оғиз гапириб беришни сўраганларида, Сельсовет раиси колхознинг ишлари ҳақида гапираркетди. У сойлиқни кўрсатиб:

— Ана, кўрдиларингми; чол ер ҳайдагани-ҳайдаган,— деди.

Орқамизга қайрилиб қарасак, юқорида айтганим чол ҳамон ер ҳайдамокда.

— Колхозчиларга қийин бўлди: от йўқ, немислар олиб кетишган. Аблаҳлар яна ўққа туттишмасин деб ерни кечаси ҳайдаганлар деди. Қўш ҳайдаётган кишини кўрса ўқ ёғдиради. Шундай ўқ ёғдирадидики, ер-кўкни билиб бўлмайди.

Икки кампир аравачада қишлоқнинг чиқаберишига томон гўнг олиб кетаёттирлар. Бу ҳозирги вақтда жуда ноёб нарсга ҳисобланади, чунки фашистлар биронта ҳам мол қолдиришган эмас, ҳаммасини олиб кетишган..

Қарасак ҳалиги қўшчи чол ҳарзамон майиб қўли блан ердан аллақандай оқ ва пушти қоғозларни олади-да, буклаб-буклаб қўйнига солади.

— Нима экан у? — деди М. Исломов.

Колхоз раиси:

— Совет ҳақиқати. Немислар бор вақтда бу варақаларни ўқиган киши бетўхтов отилар эди,— деди.

„Совет ватанидан дараклар“

Фашист босқинчилари вақтинча босиб олган районлардаги совет кишиларига ёзилган, қорда ивиб ётган бу варақаларни, мурожаатнома ва хитобномаларни менинг ўзим ҳам йиғдим. Бу оқ ва пушти қоғозлар озод қилинган ерларда ҳозир ҳам чочилиб ётади. Совет аэропланларидан ташланган мана шу қоғозларни олгани, одамлар яқиндагина кечалари қор демай, бўрон демай қишлоқлардан чиқиб кетар эдилар. Ҳарерда ҳозир болалар варақалар тушган ерни кўриб югурганларича келадилар ва:

— Васильева балкасининг орқасига тушди..., — дейдилар.

Чоллар ҳаётлари таҳлика остида қолишига қарамай, шу қоғозларни топиб ўқигани кетишар эди.

Энди, бужунги кунда бизнинг ҳалиги кўшчи чолимиз озод қилинган ерда шу қоғозларни олиб қўйнига солишдан ўзини тияолмайди. Қори кетиб ёйдоқ бўлиб қолган ерларни ўт-ўлан қоплагунга қадар миналар, сон-саноксиз пистонлар, Руминия ромининг шишалари орасидан бу қоғозларни кўп топиш мумкин эди.

Мен отиб ташланган хоиннинг онасиникига Мопонкинога қишлоғига меҳмон бўлиб кетаётиб, йўлда намгарчиликда ивиган бу қоғозларни йиғдим. Бу хилдаги қоғозларни ҳали зўр урушларнинг изи йўқолмаган жанг майдонларида кўрдим. Душман аэропланлари хужум қилган вақтда ерга ётганимда бу қоғозлардан талайи теварак-атрофимда ётар эди.

Ҳамма варақаларда муқаддас Москва номи бор эди. Булардан кўпчилигига «Совет Ватанидан дараклар» деб сарлавҳа қўйилган ва шундай бошланади:

«Немис босқинчилар вақтинча босиб олган совет районларида яшовчи қимматли ака-укалар ва опа-сингиллар! Гитлерчи бандитлар немис қўшинларининг тор-мор келти-

рилганлигини сизлардан яширади ва ватанимиз тўғрисида Ёлгон гаплар тарқатади. Фашист итларнинг гапига ишонманглар! Ватанимиз ва Қизил Армия тўғрисидаги ҳақ гапларни ўқинглар»...

Изтопарлар

Дала ва ўрмонларга ташланган бу варақаларни Филипп отрядининг болалари бутун қишлоқларга тарқатадилар.

Биз Филипп блан сон-саноксиз адирлар ва чуқурликларга тарқоқ ўрнашган В. деган катта бир қишлоқнинг чиқаберишида танишдик. Филипп ҳозиргина телеграф симёғочига чиқиб, аллақандай бир ишни бажариб тушган ва ҳозир, оёғда чангак бўлгани ҳолда, бизнинг яқинроқ келишимизни кутиб, йўл бўйида турар эди. Бегона одамларнинг пайдо бўлишига алоқачи кўп қизиқди, мароқ ва эҳтиёткорликдан кўзлари жовдиради.

Бизнинг рўпарамизда ўн икки ёшар пучуқ бир бола туради. Кишининг назарига бу бола агар ўзини зўрлаб кулгидан тиймаса, ҳамиша кулиб турадигандай кўринар эди.

Унинг бошидаги юлдуз тақилган тўқима қалпоқ, ўзининг важоҳати унга ҳақиқий қизил аскар қиёфасини берган. Унинг гимнастёрқа ёқасига тақилган иккита уч бурчак белгини кўриб, гарчи анигини билмасам ҳам:

— Уртоқ сержант,— деб чақирдим.

Бола бизга яқин келди ва честь берди. Унинг ма'сум, ўйноқи кўзларидан макр-хийла акс этади. Бизга ташвишли бир назар ташлади. Бу бола тўё биронтамизнинг юзимизда табассум кўришдан, биз унинг ким эканлигини билмасдан туриб, оддий болалар блан гаплашгандай гаплашувимиздан бирон ҳазил блан унинг улуғворлиги, ёқасидаги аломатининг беқадр қилувимиздан чўчигандай кўринарди.

Мен бу виқорли алоқачидан:

— Штабга қайси йўлдан борилади? — деб сўрадим.

Бола жеркиброқ:

— Бунақа нарсани сўраш керак эмас,— деди.

Шундай қилиб, бу бола бизга штабга бориладиган йўлни кўрсатмади ва биз у блан полкнинг штабида уч-рашдик.

Бу бола тўғрисида вақти соати блан биров каттаков бир китоб ёзар. Унга ўн икки ёшида иккита учбурчак белги ва ихтиёрига бирнечта алоқачи қизил аскарни бекорга беришмаган. У телеграф ва телефон симларини тортади ва тузатиш у ёқда турсин, немисларнинг орқа томонига ўтганида шундай абжирлик блан уларнинг алоқа йўлларини бузади ҳам.

Бу бола немисларнинг орқа томонини билади. У ҳарбий хизматга кирмасдан буруноқ, немисларнинг таъирини бериб юрган.

Унинг туғилиб ўсган қишлоғига немис босқинчилар келганда Филипп ўзининг тенгқўрларини тўплаб, улар блан узоқ гаплашди. Уша куни қоронғи тушмасданок, немисларнинг комендатурасига яқин бир ерда икки фашист ўлдирилди. Немислар қанча ҳаракат қилишса ҳам, ўлдириб кетган кишиларни топишаолмади.

Уша кундан бери аҳвол шу: Филиппга қарашли 10—14 ёшар йигитчалар пайт пойлаб биттадан, иккитадан немисни ўлдириб, яроғ-аслаҳа, ўқ ва гранаталарини олиб кетадилар. Кейинчалик Филипп мана бундоқ тартиб киритди: бештадан ошиқ бўлмаган фашистларнинг ҳарқандай группасига ҳужум қилабериш керак. Агар группа бештадан ортиқ бўлса, ҳарбий кенгашдан кейингина ҳужум қилинди. Шу қонданинг ўзи кўрқоқларга нисбатан қаттиқ жазо чоралари қўллашни талаб қилади ва шу блан бирга оғрядга ҳаркимни эмас, фақат истар армияда, истар партизан отрядларида, истар немисларнинг орқа томонида махфий ишда ўзини кўрсатган кишиларнинг укаларини, ўғилларинигина олиш кераклиги ҳақида писанда қилади.

Филипп кўл остидаги болалар немисларни кўп хуноб қилишди ва қонларини тўкишди. Булар ўзларига изтопар деб от қўйишди. Сал кунда буларнинг болалик табиати буткул ўзгариб кетди, болаларга хос ўйинқароқликлардан асар қолмади. Филиппга қарашли болаларнинг бирмунчаси фашистлар блан бўлган жангда ҳалок бўлдилар. Ба'зиларини немислар тутиб олдилар ва кўлга тушган болалар душманга ҳечқандай сир айтмасдан, қийноқ остида ўлдилар. Немислар эса, ҳатто болалар ҳам жанг қилаётганликларини кўриб, ўзларига қарши бутун Совет ватани кўзғолганлигини англадилар.

Филипп ана ўша вақтда телефон симларини бузишни ўрганди, бизнинг қисмларимиз келар олдида фашистлар миналаштирган жойларни зарар етказмайдиган қилди, ўша вақтда қизил аскар қисмларини душмanning ҳийла-найрангларидан огоҳлантирди, қишлоқ ёки шаҳарчаларга ўтиб аллақайлардан топиб олган «Совет ватанидан дарақлар» дегаъ уруш ҳақидаги ҳақиқат, ўртоқ Сталиннинг нутқи босилган варақаларни қишлоқларга тарқатди. Филипп ва унинг ўртоқлари қишлоққа ўтиб олиб, оқ ва пушти рангдаги бу варақаларни қудуқларнинг ёнига ва бошқа одам кўп тўпланиб тезроқ кўзга ташланатурган жойларга ёпиштирар эди.

Буларга ўзларидан ёш болалар ҳам тақлид қилдилар. Ҳатто бизнинг қисмларимиз келгандан кейин ҳам болалар ва кичкинагина қизчалар ҳамма ерда ўшанақа варақаларни кўтариб юришар эди.

Болалар

Жанг блан машғул бўлган жангчилар то йиғилиб келгунча қаердандир ориқ, яланг оёқ болалар йиғилиб келишди. Меҳмонлар уларга овқат ва бошқа ҳар турли нарсалар беришди.

Буларнинг ҳаммаси деярлик бир оғиздан:

— Жума жунидан бошлаб болалар уйга кетамиз,— дейишар эди.

Юзи куйган ва тирмаланган тўрт ёшар бир қизча:

— Амаки, биз жуда қийналдик,— деди.

Шерикларимиздан бири соддалик блан:

— Нима бўлди? — деб сўради.

— Қишлоғимизга немислар келган эди,— деб жавоб берди қиз. Турган гапки, бу бола шундан ортиқ ҳечнарсга деяолмайди.

Булар ўлиб қолган бир мушукнинг тепасида туришар эди. Ўлиб ётган мушук кимники эканлиги ҳақида сўз талашадилар. Бу мушукнинг қачондир эгаси бўлган, лекин кимники эканлиги аллақачонлар ҳамманинг эсидан чиқиб кетган.

Ҳалиги ёш қизча изоҳ берди:

— Бу мушук очдан ўлди. Бизнинг ўзимиз ҳам оч эдик. Йиғлар эдик, ойим эса уришар эди, нимагаки, немислар йиғлаган болани урар эди. Товишимиз қулоғига ёқмас эмиш...

Болалар кетгандан кейин бош панага бир бўлинманинг пулемётчилари, автоматчиларидан иборат 10—15 та жангчи тўпланди. Биз узоқ суҳбат қилаолмадик, сабабки, окопни ташлаб узоқ кетиб бўлмайди.

Пулемётчилар взводининг кичик командирларидан бири софгаларни қабул қилаётиб:

— Халқларнинг дўстлиги энг қудратли қурол, биз бу қурол блан немисларни буткул тор-мор қилиб ташлаймиз,— деди.

Йўлга узоқ, кўнгилга яқин

Гвардиячи майор Решетняк кўмондонлик қилган полк шу куни ўрмонга ўрнашиб олган эди.

Батарея комиссари Изосимов делегатларни ўз жангчилари ёнига олиб борди.

Барваста ва солмоқли йигит — батареянинг энг яхши отучиларидан бўлган сибиряли Аверьянов, меҳмонлар блан таништирилганда, жуда ҳижолат тортди. У меҳмонларга бир оғиз ҳам гапирмади ва ҳамон худди уялган ва қўрққансимон ерга қараб, дарҳол ўз иши блан машғул бўлди.

Броқ бу камтар йигит ўзининг тўпи ёнига келиши блан тамоман бошқа одам бўлиб кетди. Қўполлигидан асар ҳам қолмади. Оғир ва солмоқли бу йигит бирданига чаққон ва абжир бўлиб қолди. Аверьянов ўз тўпининг ёнига ўтириб бўйнини олға қараб чўзди. Ўзбек халқи шарафига душманга қарата ўз тўпларидан бараварига ўқ узиш учун яхшироқ тайёрланиши керак эди.

Аверьянов ва унинг ўртоқлари томонидан узилган ўқлар ҳамма вақтдагидай жуда муваффақиятли чиқди. Тўп овозлари гумбуллагандан кейин кузатиш пунктдан хабар қилишди: немисларнинг бирнечта дзотлари вайрон қилинибди, немислар қочиб қавак-қавакка кириб кетишибди.

Бу орада Аверьянов ўз ишини тамом қилиб, яна бизнинг олдимизга қайтиб келди. У яна қўпол, солмоқли, ҳамма қараб тургани учун ҳижолат тортиб рўпарамизда турар ва атрафда турган жангчилар ва командирлар уни нақадар эҳтиром қилаётганликларини тўғ пайқамгандай кўринар эди. Аверьянов Тошкендаги Текстилькомбинатда ишлайдиган аёлларнинг бирдан совға олиб, бир-икки оғиз гапирмоқчи бўлди. Шундаёқ, ҳаммага малум бўлдики, бу йигит гапиришдан кўра, тўп отишга уста экан. Шундоқ бўлса ҳам, унинг сўзлари чиндан ҳаяжонланган кишининг сўзи эди.

— Мақсадимиз бир! Қандоқ тўп отаётганлигимизни ўзларинг кўрдиларинг. Энди мең сизларга нима ҳам дер эдим — бу мард солдатнинг ўпкаси тўлди — шунча нарса олиб келибсизлар. Шундай узоқ йўлга... Бу қандай гап ўзи.

Артиллерист жимиб қолди. Брок, бизнинг колхозчи М. Исломов ўзбек мақолини эслаб, луқма солди:

— Йўлга узоқ, кўнгилга яқин,— деди.

— Ха баракалла,— деди Аверьянов мақолнинг таржимасини эшитиб — кўнгилга яқин...

Аверьянов жим қолди ва иккита оқ халтани энг қиматбаҳо нарса — ўз полкининг байроғи, уйдан келган хуш-хабар, меҳрибон онасидан келган хатдай бағрига босди.

Худди Аверьяновдай жуда кўп жангчилар миннатдорлик билдиргани сўз топишаолмас эди. Кишилар бир-бирларининг қўлларини сиқадилар ва:

— Ватан учун! — дейдилар. Аверьяновнинг ўртоқлари секин туриб:

— Раҳмат дегин, раҳмат десангчи! — дер эдилар.

Лекин бу қисқа сўзлар, ма'ноли қарашлар қучоқлашиб ўпишулар меҳмонлар учун ҳарқандай миннатдорчиликдан ортиқ эди.

Жангчилардан биронтаси ҳам ўзига теккан халтани очиб кўрмади. Ҳамма яна ниманидир кутар, меҳмонларни ташлаб кетгани кўзи қиймас эди. Оқ халталарини окопларга — тўп ва миномётлар ёнига олиб кетишди.

Жангчилардан бири халтани кўтариб, солмоқли қадам ташлаб кетар экан, бирини очиб, ундан ҳозир пенсия олиб ётган, ҳозирги вақтда артиллерияга керакли асбоблар ишлайдиган кекса бир соатсознинг хатини олди. Жангчи бу хатни ҳўл шинелига текзиб ивитмаслик ва ғижим қилмаслик учун қўлида олиб борар эди.

Икковимиз таниш эмасмиз

Гвардия дивизиясининг жангчилари нотаниш кишилардан келган хатларни қандоқ ўқитанликларини кўрдим. Азбаройи худо шундай хатларни тез-тез ёзиб туриш керак.

Бу хатларни партия билети, ўғилларидан келган хатлар, оналарининг сурати турадиган чўнтакларига жойлайдилар. Мен бу хатларга ёзилган жавобларни ўқидим. Ҳаммадан ҳам кўра, бир тошкентлик йигит совға солинган халтани очиб қараганида. Тошкент Тўқимачилик комбинатида ишлайдиган ўз хотини ёзган хат чиққанлиги сра эсимдан чиқмайди.

Бу йигит хатни кўтариб ҳали унинг, хали бунинг олди-га югуриб борганлиги, ҳаркимга «шундай халтани очсам, ичидан конверт чиқди, конвертни очсам...» деб қайта-қайта гапирганлигини кўрсангиз.

Афсуски, бу одамнинг отини ёзиб ололмадим. Отини айтишган эди, катта-кичик воқиалар ичида эсимдан чиқиб қолибди. Бу одам кечаси, кўп кишилар тўпланган вақтда келган эди. Паст бўйлик, чаққон, товуши йўғон бир одам эди. Қоронғида афтини ҳам кўраолмадим, фақат йўғон товуш билан «халтани шундай очсам...» деган товушинигина эшитдим. Бу бахтиёр йигит хатни қайта-қайта ўқигани учун шу сўзлар эсимда қолибди:

«Қадрли ўртоқ! Икковимиз таниш эмасмиз, лекин мен ҳаминча сизни ўйлайман.»

Унинг «халтани шундай очиб қарасам...» деган товуши ҳануз қулоғимдан кетмайди. Таниш эмас эмиш! Ўртоқларининг шовқун-суронлари ва кулги товушлари ҳам қулоғимдан кетмайди.

Уч чизиқлик қоғоз

Дафтардан йиртиб олинган уч чизиқлик бир қоғозга бадхатроқ қилиб ёзилган бир хат ҳам эсимдан чиқмайди.

Бу хат оталигимиздаги гвардия дивизиясининг жанчиси қизил аскар Александр Громихалинга келди. Бу хатни яқинда немис асоратидан озод қилинган фронтга яқин бир қишлоқда туручи синглиси ёзган:

— «Немислар кириб келганда биз бир қоп унни энди оморга олиб келиб ўрага кўмган эдик. Шу онда ҳавлимизга ўнта фашист кириб келди. Булар сизимизни, бир қоп нохутимизни олиб кетишди. Ўрадаги ғалла қолди — топишаолмади. Серёжанинг этигини, ғалошини ешиб олишди.

Немислар қишлоқни ташлаб чиқиб кетаётганларида, бизни окопга ҳайдаб олиб боришди. Биз окопда уч кун ётдик.

Александр! Кооперативимиз ва Ленька Колонистнинг уйи куйиб кетди. Немислар қўйимизни ҳам олиб кетишди. Уйимиздаги жонворлардан фақат учта товуқ қолди. Бутун қишлоқда биронта ҳам сизир, биронта ҳам қўй қолгани йўқ.

Александр, биз мана шундай кунларни кўрдик. Немислар икки ой бўйи бизни мана шу хилда маъсара қилишди.

Қизил Армиямиз уларнинг тоза таъзирини берди. Немислар қочганларида яроғ-аслаҳаларини ташлаб қочишди. Қишлоғимизда жуда кўп машина, милтиқ қолди. Сережа бир-талай велосипедларни йиғиб, ўлжа қилиб топширди.

Тошлар

Фашистлар уйларимизни талаш, ҳаммаёқни валангор қилиш, одам ўлдириш блангина қаноат қилмайдилар. Улар одамзоднинг юрак бағрини эзиш ва ҳақорат қилишга ҳаракат қиладилар. Улар ўзларининг қора ниятлари йўлида ҳатто ма'сум гўдакларни ҳам ишга солишга уринадилар. Бунга жуда камдан-кам муяссар бўлдилар, лекин ҳарқалай...

Ўртоқ Андреев комиссар бўлиб турган бир қисмда шундай воқияни эшитдик.

Бир қишлоқда немислар, партизанларга хайрихоҳлик

билдиришда айбланган хотинга азоб берадилар. Бунинг 8 ёшар касалванд ўғли ҳушдан кетар даражада додлар ва йиғлар экан. Броқ, ёш боланинг кўз ёшлари фашист жаллодларнинг завқини келтиради.

Хотинга азоб беришни буюрган офицер у хотининг караватида чўзилиб ётар экан, болани ёнига чақиради, иягидан ушлаб рўйжанинг бир учи блан кўз ёшларини артади-да бир илож қилиб русчалайди:

— Онанг катта гуноҳ қилган. Йиғлашинг бефойда.

Офицер боланинг бошини силайди. Жаллодлар хотининг тирноқлари остига қиздирилган игна тикадилар. Шу онда бола офицернинг қўлига оғиз солади, лекин тишлай-олмайди.

Офицер болани урмайди ҳам. Эҳтиёткорлик блан қўлини боладан узоқроқ тутиб:

— Биз онангни отамиз,— деди.

Она ҳушидан кетгандан кейин, жаллод сўзида давом этди:

— Онангни яхши кўрасанми?

Бола жавоб бермайди.

— Қани, гапир!

Бола индамайди. Жаллод унинг бошини яна силайди, кўз ёшларини артади. Бола энди унинг қўлига оғиз солмас эди. Офицер болага қараб:

— Сен онангнинг жонига ора кираолмайсанми? — дейди.

Хотинга азоб беришдан тўхташади. Болани нариги уйга олиб кириб ярим кечагача гапга солишди ва алдашди. Бола оч бўлгани ҳолда, олдига қўйилган овқатларга қўл урмайди, ҳатто шokolодга ҳам қарамайди. Унинг фикри ёди азоб уқубат тортаётган онасида эди.

Фашист аблах шундай дейди:

— Биз онангни саҳарда отиб ташлаймиз, агар сен...

Бола кўнади. Унинг назарига топширилган иш анчайиндай кўринар эди: фронт линиясидан ўтиб, қўшни қишлоққа бориш керак, у ерда қанча тўп ва қанча танк борлигини

билиб онасининг ёнига қайтади келади. Бутун топшириқ шундан иборат. Боладан танк ва тўпларнинг сонини айтиб беришни ҳам талаб қилишмади. Фашист унга:

— Танк кўрсанг чап чўнтагинингга, тўп кўрсанг ўнг чўнтагинингга биттадан тош солаборасан,— деди.

Бола баҳор шабнамидан шилта бўлиб кетган далада кечаси борар экан, ўзидан-ўзи:

— Танк чап, тўп ўнг — деб жоврар эди.

Бола қўрқади, лекин бошқа ҳечнарсани эмас, фақат онасини ўйлаб олға қадам ташлар эди.

— Танк чап, тўп ўнг...

Тонг отганда қайтди. Пастда турган қизиласкарни кўрганида, офицер ўргатганидек, тикка унинг олдига борди.

Қизил аскар болани кўриб севинди, унга алланималар берди; онасини сўради ва қўшни қишлоққа онасининг ёнига бораётганлигини эшитиб қўйиб юборди. Бола югуриб кетаётганида чўнтагида нимадир шириқлаганини пайқаб жангчи:

— Қани, буёққа келчи,— деди.

Бола қайтиб келди.

— Чўнтагингдаги нима?

— Тош.

— Уқ эмасми?

Қизил аскар, бола ёлғон гапирмаганлигини билгач чўнтагига балойи баттар солиб юрадиган бир бола тўғрисида нимадир деди-да, жавоб берди.

Агар шу тобда сиёсий ходимлардан бири келиб қолганида, бу ёш жосус кетаберар эди. У бола блан гаплашди, чўнтагидаги тошларни кўриб, «кел, тўптош ўйнаймиз» деди. Бола унинг ўйинини кўриб жуда мароқланди. Сиёсий ходим бу ўйинни болага ҳам ўргатди. Шундан кейин «жуфтми-тоқ» ўйнашди. Шу вақтда комиссар иттифоқо тошларни санаганида 32 та чиқди. Бу сон унга ниманидир эслатгандай бўлди.

Ўттиз икки, «деди комиссар ўзидан-ўзи.— Ўттиз ик-

ки...— Бугун шу сонни қаердадир эшитган, шу тўғрида ким бландир гаплашган эди... Уттиз икки...

Сиёсий ходим бирдан ўйинни тўхтатди-да, болага қараб: — Қани у чўнтагингни кўрайчи,— деди.

Боланинг нариги чўнтагидаги қирқ еттита тош чиқди. — Уттиз икки, қирқ етти...

Сиёсий ходим ҳайрон бўлди, чунки бу икки сон яна ҳам унга танишроқ туюлди. Фурсатни кўлдан бермасдан телефон қилди.

Особий отделга олиб борилганда, бола:

— Танк чап, тўп ўнг,— деб жоввар эди. У ҳечнарсани яширмасдан барини айтиб берди.

Кечқурун бизнинг қисмларимиз немисларни қишлоқдан ҳайдаб чиқардилар. Боланинг онаси қишлоқда қолган экан, унинг кўлига ит теккан боласини топширилганда, хотин уни роса урди ва бутун қишлоқ бўйлаб, мана сенга чач. мана сенга ўнг деб қичқирар ва ғазабидан зўр ғамқойиш ва нафратдан, аламзодалиқдан, ўғлига бўлган чексиз муҳаббатидан фар'ёд солиб йиғлар эди.

Йиртқичлар

Оталигимизда бўлган дивизияда бўлганимиз кунларда бутун қисмлар ва бўлинмалардаги жангчилар ва командирлар ўртоқ Молотовнинг нотасини муҳокама қилишмоқда эди. Нотада кўрсатилган ба'зибир фактлар шу дивизия жангчилари озод этган районларда бўлиб ўтган. «1942 йил 7 январьда Смоленск области Побуж Козельский районида 110 тинч аҳоли даҳшатли азоб-уқубатлар тортиб ҳалок бўлдилар. Буларнинг 9 таси чол, 51 таси хотинлар, 50 таси болалар бўлиб, фашистлар буларни пичоқлаганлар; найза блан санчганлар, устларига бомба ташлаганлар автомат ва пулемётлар блан отганлар»... Бизнинг жангчилар ва коман-

дирлар бундан ёмонроқ қанчадан-қанча даҳшатли ҳодисаларни кўрганлар.

Қизил аскар Скворцов шундай дейди:

— С. қишлоғида ярим хароба ҳолга келган бир омбор ёнида қийнаб ўлдирилган учта қизил аскарнинг жасади ётар эди. Ҳаммаларингнинг эсларингда бордир, ўртоқлар. Уларнинг ўйиб олинган кўзлари ёдимиздан чиқмайди ва шунинг учун ўч оламиз. Уларнинг пичоқ блан дабдала қилинган орқалари ёдимиздан чиқмайди ва шунинг учун ўч оламиз. Уларни кўмганимиз эсимиздан чиқмайди ва шунинг учун ўч оламиз, ўч олгани онт ичамиз.

Хозир Катя Семёнованинг қисқагина хикояси эсимга тушади. Ҳечнарсадан кўрқмайдиган ва ёш бўлса ҳам кўпни кўрган Катяга бу тўғрида гапириш қийин эди.

Катя ўша вақтда миналаштирилган участкалар, бу участкалардаги ярадорларни мина портлаши хавфи остида олиб чиққани тўғрисида гапирган эди. Шунда бир уйдаги каттакон қора мушукнинг орқасини силаб, ҳалок бўлишига сал қолганини эслаган эди.

— Ҳатто мушукни ҳам миналаштирилганлар,— деди Катя энтикиб. Шунда энтикиб бир пас тик қолди ва даҳшатли бир нарса эсига тушгандай ранги ўзгариб кетди. Катя анчадан кейин нафасини ростлаб, яқинда бўлган мана шу воқияни гапириб берди:

Немислар Д. қишлоғидан чекинаётиб, ҳамма ёш жувонларни олиб кетдилар. Ҳаммадан кўра кўпроқ шовқин солган ва қаршилиқ кўрсатган бир хотинни негадир ташлаб кетишди. Одамлар бунга қўлидаги боласи сабаб бўлдимикан деб ўйлашди.

Ундай эмас эди, чунки қўлидаги боласини офицер кўтариб олган эди. Офицер уни эҳтиёт блан ўраб, авайлаб кўтарганича, аллақайёққа қараб кетди. Онаси, албатта, унинг кетидан югурди, додлади, ялинди ва шу ҳолича офицер кириб кетган ярим хароба ҳолига келган бир уй ёнига борди. Брок, бу уйга уни киргизишмади. Уйнинг ичидан

боласининг йиғлаган товуши эшитилиб турар, офицер уни нима қилаётганлигини блиб бўлмас эди.

Немислар ҳа демай уйдан чиқишди. Фурсатни ўтказмай қочиш керак, чунки бизнинг қўшинларимиз яқинлашиб қолган. Гўдак ҳамон йиғлар эди.

Хотиннинг қўл-оёғини боғлаб, қаттиқ совуқда ярим яланғоч ҳолда эшикнинг олдига ётқизиб қўйишди-да, ўзлари буткул, иккинчи қадам босмайдиган бўлиб жўнаб қолишди. Бола ҳамон йиғлар эди.

Гумбурлаган товушлар, жанг ҳайқириқлари хотинни гаранг қилиб қўйган.

Уқлар остонага тегар эди.

Уй ёнида ёрилган катта бир снаряд уни турпоққа кўмиб юборди.

Ғазабга тўлган қизил аскарлар ҳайқириқ солиб душманни қисмоқда эдилар.

Уқ тегиб йиқилган бир немис сичқондай чийиллаб ётар, агар шу тобда хотиннинг қўли боғлик бўлмаса, бир тошни олиб унинг миясини пачақлаб ташлар эди. Броқ уйда боласи ҳамон йиғлаётгани учун бу тўғрида узоқ ўйламади. У бетўхтов отилаётган ўқ товушларини ва кишиларининг ҳайқириғини ҳам эшитмас эди. Унинг бутун қулоғи уйда. Гумбурлаган товушлар, ҳайқириқлар орасида боласининг йиғи товушигина эшитилар. Боланинг товуши пасайди. Ўз боласи учун кўрқиб эсини йўқотар ҳолга келган хотин жангчиларимизнинг товушларини эшитиб ёрдамга чақирабошлади.

Уруш ҳали тўхтамасдан, жангчиларимиздан бирнечтаси унинг ёнига югуриб боришди.

Жангчилар унинг баданига ботиб кетган арқонни қирқишар экан, гўдак ҳамон йиғлар эди. Банддан озод этилган она бирнеча жангчилар блан бирликда югурганича уйга ва гўдакнинг қўлини ушлади... Шу ондаёқ буларнинг ҳаммаси — хотин ҳам, бола ҳам, қизил аскарлар ҳам, бутун уй ҳам тўзон бўлиб осмонга учди.

Немислар тузоқ қўйган эдилар.

Фашист йиртқичлар бизнинг жанчиларимиз оналарга ёрдам беришларини билишар ва шунинг учун гўдакни манага айлантирган эдилар.

Катя уйнинг ёғочларини кўтариб ўз ўртоқларини қидирди, лекин на она, на қизил аскарлардан биронтаси ҳам омон қолмаган эди.

Биз немис йиртқичлар ҳайдаб чиқарилган шаҳарлар ва қишлоқларда жуда кўп харобаларни кўрдик. Хароб бўлган мана шу хилдаги ҳарбир уйларнинг ҳарбир гишти, ҳарбир ёғочи остида мана шундай даҳшат ётади.

Шаҳарлар ва қишлоқларда кўп харобаликларни кўрдик. Ҳозиргинада делегатларимиздан бир қисми тамом йўқ бўлиб кетган Д. шаҳарига бориб келди. Йиртқич фашистлар бу шаҳарни теп-текис қилганлар. Бутун шаҳарни, ундаги ҳарбир уйни портлатганлар. Қочаолмай қолган кишиларни отганлар, ё ҳайдаб олиб кетганлар. Фақат ғамдан букчайган бирнеча чол ва кампир чор деворлар орасида кезиб юрадилар ва ўзлари туғилиб ўсган шаҳарнинг харобаларини ташлаб кетгулари келмайди.

Рус қўшиғи

Биз совғаларни улашиб бўлиб, ўша Л. қишлоқнинг харобалари орасидан мудофаа районимизнинг у бурчидаги уйга — комиссар ўртоқ Изосимовникига меҳмондорчиликка бордик. Артиллерия овозлари гумбуллар, лекин бизнинг қулоғимиздан ўзбек халқи шарафига отилган батареянинг олти залпи кетмас эди.

Делегация желишига яқин фашистларнинг артиллерияси бу уйни тўпга тутди.

Шу вақтда комиссар меҳмонларни кутиб ўтирган эди,

Ўлимдан қолиши бир му'жиза бўлди. Полковник кузатиш пунктида туриб, дарҳол телефон қилди ва:

— Тирикми сиз? — деб сўради.

Комиссар жавоб берди:

— Тирикман. Бурчақда санам остида ўтириб, меҳмонларни кутмоқдаман. Демак мени худонинг ўзи асрайди... Ҳамма йиғилиб гаплашиб ўтирган вақтда комиссар қаердандир гармончи топиб келдида, ўзи ўтирган ерга — санамнинг остига ўтқизди, сўнгра полк командиридан биронта ашула айтиб беришни сўради. Полк командири ҳам кўп таранг қилмасдан, ашула бошлади. Гармонга, мина ва снарядларнинг портлаган овозига жўр бўлган рус қўшиғи ярим ҳароба уйдан чиқиб, қишлоқ, устида, ҳануз фашист-ҳаромилар уя қўйиб ётган сойнинг нариги томонида қараб янграб кетди.

Полк командири ашула айтар экан, комиссар ҳам, икки лейтенант, мўсафид бир майор, ҳамма делегатлар, ҳатто рус тилини билмагани ҳолда, Манноф Исломов ҳам қўшилганини пайқамас эди.

Ўйинга тушилган вақтда ҳам ҳечким қолмади. Бунга чарчашлик, хавф-хатар ҳам халал бермайди. Фақат полк комиссари Гушчин худди ўзининг таниш-билишларини, қавм-қариндошларини ўйлаётгандай бошини қуйи солиб хомуш ўтирар эди.

— Эй, дўстлар! — деди бир вақт бошини кўтариб. Ўйанглар, кулинглар, лекин ўйин-кулги қисқароқ бўлсин. Душман бизни жуда астайдил кузатиб турибди. Ўзларинг биласизлар.

— Нега хафасан? — деди командир.

— Нега дейсанми? Немислар қўлдан чиқиб кетиш эҳтимоли бор.

— Қаёғдан кетади?

Сойнинг нариги томонидан. Кўнглим туюқлик бериб турибди...

Худди шундай бўлди. Делегатлар кетиш тараддудига

тушганларида, сойнинг нариги томонида — немислар турган ерда ёнгин чиқди. Бу нарса немисларнинг қочиб кетаётганларига далолат қилар эди.

— Бу аблахлар қишлоқдан қочиб кетадиган бўлсалар, ҳаммавақт шундай ўт қўйиб кетадилар,— деди комиссар ва тажанг бўлиб жим қолди. Жангчиларнинг ҳам та'блари хира бўлди. Немислар бу ерда тураберсалар, икки-уч кундан кейин аҳволлари танг бўлишини сезиб, ўзлари туёқларини шикиллатиб қолишди. Мана энди хуш'ёр бўлиш керак. Хуш'ёр бўлишнинг ўзи ҳам кифоя қилмайди...

Сойнинг нариги ёғида тўп гумбурлайди. Унинг ўқлари гоҳ биз турган ердан ошиб тушиб ёрилади, гоҳ етмасдан. Артиллерия овозлари авж олиб кетди. Совет соҳибқиронлари тезроқ бориб ўз ишларига жиришмоқлари керак эди.

Лекин, шундай бўлса ҳам, улар йўл-йўлакай, Шимолий Тошкент канали қурилгандан кейин қўлга киритилган қўшимча экин майдони, бу йил икки ҳисса ортиқ олинадиган ҳосил тўғрилирида Исломовнинг сўзларини эшитиб, бизни қишлоқдан кузатиб қўйишди. Исломовнинг сўзларида эртаги кунга, ғалабага ишонч шундай ёрқин акс этар эдики, жангчилар ва командирлар индамасдан унинг ёнига келиб, ўпар ва қучоқлар эдилар. Отишма вақтида Исломов ўзини жуда ҳам тетик тутди. Бу нарса Совет соҳибқиронларига ниҳоятда ма'қул тушди. Қишлоқнинг четидаги йўл бўйидаги уйни снаряд тор-мор қилганда, у бир тўхтаб олди, сўнгра яна секин-аста йўлда давом этди-да, сойнинг нариги юзига — душман окоп кавлаб ётган ерларга қайта-қайта қаради. Ғазабдан кўзлари қисилди, қўлларини мушт қилди. Бу эзгу кишининг ғазабланиши го'ят даҳшатли бўлиб, атрофидаги бошқа кишиларда ҳам ўшандай кучли ғазаб кўзғолмаслиги мумкин эмас эди.

Жангчилардан бири биз блан бораётиб, разведкага тайёрланар, ва қўлидаги халтани қаерга қўйишни билмас эди.

Халтанинг бирини очиб майиз олди, бир-икки донасини оғзига солди-да, анчасини шу ерда юрган болаларга улашди.

Командир жаҳли чиқиб:

— Болаларни бу хавфлик жойдан олиб кетинглар! — деб қичқирди.

Жангчи болаларни ҳамон сийлар экан, эргаштириб олиб кетди. У болаларнинг ҳарқайсисига алоҳида-алоҳида:

— Ўзбекистондан келган совға,— деб писанда қилар эди.

Кодеин ва бостон

Розиқ Фозиловнинг ўртоғи, танкка қарши отадиган батарея комиссари Василий Фролов томонидан қилинган совға ҳам негадир эсга тушади. Бу совғани Фролов, албатта, бошқа ҳечкимга эмас, бизнинг санинструкторимиз Катя Семёновага берди.

Бундоқ бўлди:

Бир куни, қамалдан чиқиш вақтида, хийлагина қийин бир пайтда Фролов блан Фозилов ўзларининг жундалик искардларидан ташқари немисларнинг юк ортилган бир аравасини пачақлаб ташладилар. Бу бандитларнинг аравасида ҳар бало бор: хотинларнинг туфлиси, қўғирчоқ, хотинларнинг кийим-кечаклари, болаларнинг носкиси, ҳатто киртоғара ҳам. Ҳаммадам кўра, шуниси ёмонки походда жангчиларимизга буларни ҳеч кераги йўқ. Бу нарсаларни олиб бориб шу яқин атрофдаги қишлоқда яшовчи аҳолига улашмоқ имконияти йўқ... Ташлаб кетавергани кўз қиймади. Мана шу вақтда, ҳатто жанг қизиб турган бир пайтда, йигитлардан бирнечаси Катяга нимани совға қилиб олиб борсак экан деган фикр туғилди. Туфлими? Уруш вақтида туфлининг нима кераги бор? Немислар бирон театрдан ўғирлаб олган қадимги бархотми? Ҳозирча Катя бунга муҳтож эмас. Агар Фролов Катяга муносиб совғани ўйлаб топмаганида, шу куни Катя совғасиз қолар эди. Каттиқ совуқ. Комиссар ўқ ёғилиб турган вақтида, кечаси унинг ёнига югуриб борди ва Ека-

терина Петровнага тантанали сувратда икки бўлак иссиқ кўк бостон тақдим этди... Пайтава! Комиссар шу қилмиши блан Катянинг совуқ олабошлаган оёғини сақлаб қолди.

Жанчилар шу аравадан бирнеча килограмм кодеин, кат-такон шишада иод, сув қайнатадиган асбоб, пивцет ва ярим тоннага яқин котрон қилинган дока бинт топганларида Катя ҳаммадан ҳам кўра шуларга севинди.

Бу совға Катяга жуда манзур бўлди ва тез-тез шунақа совғалар қилиб туришни сўради. Унинг муҳиблари ва'да беришди. Ҳозир Катя хизмат қилаётган санитария қисмида докторлар жуда бой асбоб ускунага эгалар, чунки урушда нима кўлга тушса, жангчилар шу ерга олиб келадилар. Ҳатто дўстимиз Фроловга ўхшаган кўшни полкдаги йигитлар ҳам кўлларга тушган нарсани шу ерга келтириб берадилар.

Шу йигитларга ҳавасим келади: улар шу қиз блан бир-ликда жанг қиладилар, уни ҳаммавақт кўраоладилар ва унинг ёрдам беришига ишонадилар.

Ҳозир кўзимни юмиб, қаттиқ жанг бир пас тинган вақт-ларда Фролов Катядан хабар олгани нариги полкка бора-ётганлигини, унинг эсон-омон эканлигини кўриб дарҳол, ҳатто бир оғиз ҳам гаплашмасдан кўнгли тинчиб хурсанд ҳолда қайтиб келганини тасаввур қиламан.

Мен бу қаттиқ кўл, серхархаша ва қора қошларини ҳа-миша чимириб турадиган қиз, бу қўй кўз девдек йигитнинг келганлигини ва кетганлигини кўрмаган, пайқамагандай кўринишга ҳаракат қилганлигини кўз олдимга келтираман.

Лаб очилса бас

Лекин унинг ғамхўрлиги, бошқаларнинг диққати Катя-га хуш келади. Киши сўзга лаб очса бас, қолганини ўзи тушуниб олади. Уруш кишини қисқа ва ма'ноли сўзлашга ўргатиб қўяди. Одам ортиқча гап гапирмайдиган бўлиб

қолади. Урушни кўрган киши урушнинг орқа томонида яхшироқ ишлайди, чунки фронт одамда аниқликни, коллектив ҳисси тарбиялайди ва уни гапга тез тушунадиган қилади.

Ҳарбир секунд кишиларнинг тақдирини ҳал қиладиган бир шаройитда одамлар бир-бирларининг нима демоқчи эканликларига сўзга лаб очишлари бланоқ тушунишлари жуда муҳим нарса.

Комиссар Фроловнинг ўзи ҳарбир тўпнинг одамларини мана шундай зийракликка ўргатган. Бу беш киши биринчи жангдаёқ, душманнинг икки танкини ишдэж чиқариб қўйганликларига сабаб буйруқни мана шундай тез тушунганликлари эди. Биринчи жанг улар поезддан тушишлари бланоқ бошланиб кетган эди.

Ёмғир ёғиб турган бўлса ҳам, йўл ҳали ботқоқ бўлмаган ва элликка яқин душман танки бизнинг позициямизга қараб келар эди. Танклар шахмат тартибида юриш қилган, буларнинг кетидан эса, немис пиёда аскарлари келар эди. Даҳшатли отишма икки кечаю-икки кундуз давом этди. Бизнинг позициямиздан ярим километр наридаги қишлоқ ёнар ва кечаси худди кундуздай ёруғ эди.

Майор Соколов Фролов, Фозилов, Ковалев ва Мирзаев ўртоқларга олга юриб, то пиёда аскарларимиз янги позицияга ўрнашиб олгунча, душман танкларини тўхтатиб туришни буюрди. Булар буйруқни жуда тез англаганликлари сабаблигина бу тўпчилар турган ердан биронта ҳам танк ўтаолмади.

Энг хафачилик минутларда ҳам Тошкент нон заводининг ишчиси Иван Ковалев бир ҳазил қилиб, ҳамманинг та'бини очиб юборади.

Тошкент кўн заводининг ишчиси Розик, Фозиловнинг босиқ табассумини кўрганда энг оғир минутларда ҳам киши енгил тортади.

Энг мушкул ва ҳалокатли кўринган ҳолларда ҳам Василий Фроловнинг буйруғи асқотади.

Мирзаев шошганича энг зарур минутларда аравада тўп

ўқи блан пайдо бўлиб қолади. Биринчи жангдаёқ ишлар мана шундай жойида бўлганлиги сабабли, бу одамлар қўрқувни билмайдилар, ғафлатда қолиб гангимайдилар. Нима десангиз денг — дўстликми, ишларнинг жўнашиб кетганлигими ё бўлмаса ишдаги аниқликми — ҳарнима бўлганда ҳам бу нарса жуда ҳам кўнгилга хуш келади.

Бўри тумшук

Дарҳақиқат бу — дўстлик ва бир-бирига кўнгил қўйиш... Душман онглайолмайдиган, армиямизга куч ва қувват берган нарса мана шу.

С. шаҳрида кўрганамиз асирлардан бири бизнинг Холтўра Хусановни осийлик помешчик гумон қилган ўша франкфуртлик савдогарзода:

Ҳархил одамлар экансизлар, бир вагонда бир ярим ой бўйи қандай умр кечирдиларинг?— деб сўради.

Биз дастлаб бу бадбашара нима тўғрида гапираётганлигини билмадик. Ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Шу вақтда савдогарзода блан бирга қўлга тушган ёш, озғин, соқоли сийрак бошқа бир асир:

— Ҳаммаларинг ҳам рус эмассизларку?— деди.

Мана шундан кейингина англадик: ҳукумат делегацияси ҳай'атида фронтга ўзбеклардан ташқари руслар, казаклар, украинлар, яҳудийлар ва арманилар ҳам келган эди.

— Ҳа, ҳаммамиз рус эмасмиз,— деди таржимон. Қўрққанлигидан бизга «биз СС чи эмасмиз, аллақачонлар асир тушишни орзу қилган эдик, биримиз ишчи, биримиз савдогарзода интеллигент, Қ. қишлоғида отилган чоллардан хабаримиз йўқ» деб олимона иборалар ишлатган бу одамзод чиқиндиси украин, яҳудий, армани сўзини эшитиб афтини буриштирди. Бу хилда нафратланиб, афтини буриштириши кўнгилида нима борлигини кўрсатиб турар эди. Бу

нарса шундай қабих ва шундай жирканч эдики, бу йиртқичнинг тумшугини дабдала қилиб ташлагинг келади. Шу яқиндаги ўрмонда бир немис офицерини тутиб олган тўрт колхозчи хотиннинг қилган ишларига шундан кейин хайрон қолмадик. Булардан бири офицерга «иштонингни еч» дебди ва уни яланғоч ҳолда чумолининг уясига ўтқизибди. Бу жуда даҳшатли ўч олиши. Асирни шу куйи бирнеча соат тутишибди. Бизнинг командирлар ўлай деб қолган бу йиртқични хотинларнинг қўлидан зўрға тортиб олишибди.

Мараз

Муҳтарам ўқучи, сизга таниш бўлган ўша довюрак кўшчи чол блан гаплашганимда, унинг дағал ва захоромиз айтган шу сўзлари айниқса ёдимда қолди. Мен илгари герман миллатига рус тилида немис, я'ни соқовдан бўлак от топилмаганлигига кўп хафа бўлар эдим.

Чол бармоқлари кесилган қўлини кўтариб, немис қанини ҳам, немисларнинг номусини ҳам, ўқини ҳам бошлаб ҳақорат қилди.

— Энди, мен сизга айтсам, рус мужиги бурунги замонда маразни ҳам немис деб отаган. Эшитмаганмисиз?

Бу жуда дағал ва кишига малол келадиган сўз, лекин шундай бўлса ҳам, бу нарса гитлерчиларга, бу қадар аблах бўлиб чиққан немис солдатларига нисбатан бутун халқнинг ғазаб ва нафратини ифода қилар эди.

Яна шуни айтайки, уйга қайтиб келганимдан кейин чолнинг сўзи эсимга тушиб, В. И. Даль тузган «Изоҳли луғот»ни қарадим. Ҳақиқатан чолнинг сўзи тўғри экан: немис деб захмнинг ярасига айтилар экан. Мени биров дағал, кўпол деса десин, лекин шунга иқрорманки, бу лингвистик кашфиёт менга катта ҳузур бағишлади. Ҳақиқатан немис ҳозир дунёни иритиб бораётган бир жароҳат, фашизм — мараз. Ўртоқлардан узур сўрайман. Мен шоир-

ларнинг сўзларидан немис тилини ниҳоятда олижаноб бир тил деб билар эдим. Энди бу тил ваҳшийларнинг тилига, таловчи ва қотилларнинг ифлос лахчасига айланиб қолди. Мана шунга афсус қилган бир пайтимда, дағал бўлишдан ўзга чорам йўқ.

Қандоқ қилай? Бўлак илож борми?

Мажақланган бир фашист танкидан, бошқа кўп талаб олинган нарсалар ичидан кичкинагина, яхши қоғозга босилган немисча бир китоб топиб олдик. Синчиклаб қарасак бу китоб «машҳур бир тилчи олимнинг асари» эди. Олим камтарлик қилиб отини қўймабди. Сўз бошисида ҳатто «ҳаёт китоби» дейилган. «Асар» оталган бу нарсанинг автори бутун дунёни забт қилиш хаёлида фашист солдатларга хизмат кўрсатибди. Ақлдан озган фашист ҳеч имконияти бўлмаган нарсанинг хаёлини суради: бутун ер-юзини олиб ҳар мамлакат халқини ўз она тилисида сўқмоқчи, таҳқир қилмоқчи бўлади.

Бутун «китоб» фашистларга таловчиликда ҳамкорлик қилаётган руминлар, италянлар ёки венгерларнинг тилларидагина эмас, балки олийжаноб санскрет, швед, инглиз улуғвор шарқ тиллари ва лаҳжаларида юзларча марта тасвирланадиган ҳақоратлардан иборат. Бу китоб зўр иштиёқ ва немисларга хос пухталиқ блан ёзилган. Санскрит ёки, масалан, яҳуд тилида йирик ҳарфлар блан терилган ҳарбир сатр остида немисчасига бу сўзлар қандай айтилиши баён қилинган. Шу тўғрида ва шу руҳда ёзилган айнима назмлар ҳам учрайди. Шиллер ва Гётенинг поэзиясини аллақачонлар унутиб юборган «жаҳон фотиҳлари» буларни ўқиб, қандай кулганликларини тасаввур қилиш қийин эмас.

Немис поэзияси фашистлар томонидан қувғинга учраб аллақачонлар бизнинг мамлакатга ўтган. Мана, меннинг олдимда Гейненинг 1942 йилда Тошкентда ўзбек тилида босилиб чиққан «Германия»си ётади. Айнима «китоб»лар ёзадиган гитлерчилар томонидан алданган ва бузилган бугунги немис ўзининг поэтик Германиясини сотиб юборган.

Бу рисола ни кўрганда кўнглимиз озиб кетди. Босқин-

чининг қонли чангалига тушган яхши қоғоз ва фашист ҳайвонларнинг думоғини чоғ қиладиган сўзлар ва мисралар шу қадар жирканч, шу қадар қабихки, кимдир китобни улоқтириб ташлади ва қўлини ихтиёрсиз, шимига артди. Бу «илм»ни қўлига олиб кўрган ҳарбир киши жиркангани ҳолда, қўлини кўтариб снаряддан ҳосил бўлиб захоб сув тўлиб қолган чуқурга қўлини ювгани борар эди. Ҳаммамиз ҳам бу нарсадан бир хилда жиркандик ва яна, фашизм, немис халқига марази юққан ва уни еб бораётган гитлеризм тўғрисида ўйладик. Яна «ҳархил одамлар» тўғрисида гапириб, афтини буриштирган савдогарзодани эсладик...

Яна ва яна дўстлик ҳақида

Биз йўлда кетаётиб, ҳаммамиз «ҳархил одамлар» эканлигимизни пайқаганимиз ҳам йўқ эди. Буни кишилар фронтда ҳам пайқамайдилар ва шу нарса уларга душман блан қаттиқроқ жанг қилишга ёрдам беради.

Делегатлар кетаётган вагонда дарҳақиқат ҳаммамиз жуда иноқлашиб кетдик. Мана шу дўстлик менинг ўзимга ҳам ишда кўп ёрдам берди ва кўп нарсани ўргатди.

Фронтга кетаётганимда, Украина, уруш ҳақида ёзган янги китобимнинг қўлёзмаси қўлимда эди. Мен ўзимни синовдан ўтказмоқчи, қаҳрамонларимнинг прототипларини топмоқчи ва ёзганларим тўғрими эканини билмоқчи эдим. Мен қаҳрамонларимнинг прототипларини жангчилар, ҳарбий бошлиқлар орасидан, озод қилинган қишлоқлардан, фронтга яқин ердаги темир йўл ходимлари, машинистлар, поездга соқчи бўлиб ўтказган тунларимда суҳбат қурганим кондукторлар орасидан топдим. Шунга иқдор бўлиш керакки, қўлёзманинг ба'зибир жойларини тузатиш ва қайтадан ёзиш лозим бўлиб қолди. Бунга сабаб, армияда кўрганларимгина эмас, делегат ўртоқларимнинг берган

ёрдамлари ҳам эди. Бу ўргоқлар Тарас Шевченко ҳақида ёзилган «Петербург кузи» номли ўтган йилги романимни муҳокама қилиш блангина қолмасдан, таҳқир этилган ватаним Украина учун қайта тирилиб уришаётган ғазабли Шевченкога бағишланган романтик повестим устида ишлаш учун кўп масалаларни ҳал қилишда ёрдам бердилар.

Мен ҳамроҳларимга диққат қилдим, сўзларига қулоқ солдим, улардан маслаҳат ва ёрдам сўрадим. Эмба станциясида узоқ тўхтаб қолганимизда, ҳаммамиз узоқ айланиб юрдик. Шу вақтда қозоқларнинг машҳур рассоми Ўрол Тансиқбоев ошноси бир кавобпаз ўзбек тўғрисида гапириб қолди. Бу одамнинг сан'аткорлик кўзи, ўлимга таҳқир назари блан қараган шарқ кишисининг ички аламини бу қадар очик-равшан тасвир қилиши мени ҳайратга солди.

Биз блан бирга Ҳамза театрининг режиссори Етим Бобожонов ҳам борар эди. Бир вақт қарасам, у беихтиёр энгашиб, ерга тушиб ётган бир парча нонни олди ва секин деволнинг кавагига қўйди. Мен бу нарсага меҳнат самараси бўлган нонни ниҳоят даражада азиз кўриш деб қарадим. Бу нарса фақат менинг халқим бўлган Украина халқидагина эмас, бу ерда, Ўрта Осиёда ҳам бор экан. Шунда қаҳрамонларимдан бири Украина учун урушаётган Комилжонни жанг вақтида, қийин ва қизғин бир пайтда, ерга тушиб солдатлар оёғи остида топталган бир парча Украина нонини аста олиб бир дарахтнинг остига қўйгани кўзимга кўриниб кетди...

Ўрол Тансиқбоев айтган ва менинг повестимда фронтга жўнатилган ўша ёш кавобпаз йигит, мана шу шон ва бошқа кўп нарсалар асаримга сингиб, уни хийла ўзгартириб юборди. Сабабки, вагонимизда бораётган бу «ҳархил одамлар» дан ҳечқайсиси асаримни фақат менинг асарим деб ҳисобламас, чунки бу ҳаммамизга муштарак, мамлакат учун, мудофаа учун фойдолик иш эди.

Биз фронт ва «Правда» колхозининг ишлари ҳақида кўп гаплашар эдик. Бу колхознинг раиси Манноф Исломов

колхознинг катта хўжалиги, ҳамма кўрганлари, ўйлаганлари, пахтаси ўтган йилга қараганда кўп ҳосил бериши, эжкан ғалласи жангчиларимизга овқат бўлиши, узумларидан ҳақиқдай мусаффо винолар қилиниши ҳақида қўшиқлар айтар эди. Биз унинг майин товушига қулоқ солиб, чақнаб турган кўзларига, маржондай тишларига, иссиқ юзига қараб ҳамма нарса шу йигит қўшиқ қилиб айтаётгандай бўлишига ишонар эди.

Биз Ҳамзанинг пьессалари, Шевченко осарларининг ўзбек тилига қилинган таржималари ҳақида баҳслашдик, «Отелло» нинг ўзбекча постановкаси ҳақида яхши гаплар гапирдик, Украина тўғрисида ўйладик. Дмитрий Филипповичнинг заводдаги ишлари ҳақида муҳокама юргиздик. Рассом Тансиқбоевнинг энди чизадиган суратлари тўғрисида фикр юргиздик. Буларнинг ҳаммаси ҳаммамизга тегишли нарсалар эди. Буларнинг ҳаммасида ватанимизни кўрамиз ва буларнинг ҳаммасидан душман устидан қозонадиган ғалабамиз акс этиб туради. Шундай бўлгандан кейин бизнинг дўстлигимизга чин кўнглидан шубҳа кўзи блан қараган «олий ирқ» вакили франкфурт савдогарзодасининг башарасига ҳаммамиз бараварига туфлаймиз!

Ўзбек қўшиғи

Қайтиб келаётганимизда Манноф Исломов ўйчан бўлиб қолди. Купедан чиқади-да, йўлакда, ойна ёнида индамасдан туради. Ба'зан ашула айтади.

Бу йигит саҳарлари уйқуси келмай, ўша йўлакда, ўша ойна ёнида туриб хиргойи қилган ашуласининг дастлабки сатрлари эсимда қолибди:

Бир отим бор жамбул қашқа,
Сакрамайдир тоғу-тошга,
Ҳамманинг ёри бўлак-бошқа,
Ухшамайди қалам қошга.

Манноф ўзи яхши кўрган шу ашулани айтар экан, кўзларини қисган ҳолда, унинг мақомига тебранар эди. Унинг ота-боболари мана шу ашулани айтиб жанг майдонига кирганлар.

Қилич айтур қисқаман деб,
Бурунгилардан нусхаман деб,
Мард йигитлар урушида
Бош кесарга устаман деб.

Исломов деразанинг ёнида туриб ашула айтар экан, биз купедан чиқиб аста қулоқ соламиз. Манноф, Амир Темури, ғалаба, пулемётнинг қизиби кетган кувири, унинг ўқиға учиб тутдай тўкилган душман ҳақида кўшиқ айтади. Аста-секин тонг ёришади. Шу яқин ўртада ўқ отилмоқда. Броқ бир кун, тўйиб овқат егандан кейин, қаттиқ тўп отилиб турган вақтда олдинги позициядаги окоплардан бирида ухлаб қолган Манноф гўё ўқ, товушини эшитмагандай кўмкўж шопипоялар, ҳозир вагонда самовар қайнаб ҳамма қониб кўк чой ичиши ҳақида кўшиқ айтади. Кўз юмиқ ҳолда кушдай сайрайди.

Кавобпаз

Маннофнинг кўшиқларига қулоқ солар эканман, Тансиқбоевнинг бир чойхонадаги кавобпаз ошноси-ўйчан ва бақувват йигит ҳақидаги ҳикояси ёдимга тушади.

Бу кавобпаз йигитнинг бош қашлагани кўли тегмас экан. Кавобхона эрта саҳарда очилганича ярим кечагача одам тўла бўлади. Кавобпаз ўз кўраси ёнида кўп ишлар қилади. Гўшт ва пиёз тўғрайди, зира сепади, гўштни сикга тортади. Сикларни кўрага териб, елпуғич блан елпийди, ариқдан сув олиб келади, кўрага кўмир салади. Унинг зб-жир ва чаққонлиги чолларга жуда ёқади. Шундоқ бўлса ҳам, кавобнинг ҳиди кавобхўрларнинг иштоҳасини очиб,

кавобпазни кўп қисташади. Биров блан икки оғиз гаплашгани қўли тегмаган бу йигит куни бўйи бир пас ҳам орам ололмайди.

Бутун кун иш блан ўтади. Чоллар ярим кечагача ўтиришади. Кавобпаз эса, ўз кўраси ёнида ивирсиб юради. Унинг қорайган юзи қопқоронғи кечада ялтирайди. Одамлар тарқалиб чойхона ёпилгандан кейин кавобпаз самоварчидан бир чойнак чой олади-да, каттакон гиламнинг ўртасига ўтириб, унинг нақшларига, жонон пиёлаларга, хитойи чойнакка разм солади, сўнгра қўлига пиёлани олади; чойни ҳўплайди ва яна тек қолади. Унинг ўйчан ва ўткир кўзлари чойхонанинг деворларига, чойнакка тушади, Яна кўзларини юмиб хаёлга чўмади. Бу кавобпаз нимани ўйлаётганлигини билиш қийин. Бу ёш йигит бир замони келиб полковник бўлмоқчи!

Бу нарса унинг бир замонлар, болаларча соддалик блан сурган хаёли эди. Бу одми ва зардалик йигит қишлоқдаги барча йигитлардан мерган эканлиги ҳаммага малум эди. Бу нарса хаёлнинг яширин самараси эди. Байрам кунлари у от миниб юрарди. Бу яқин атрофда бунингдай отга эпчил йигит йўқ эди. Бу ҳам хаёлнинг самараси эди. Курашда унга бас келадиган қишлоқда ҳечким йўқ эди. Курашда рақибини йиқитса, ҳамон илгаридай осойишта ҳолда уйига қараб кетади. Қишлоқнинг энг яхши қизлари деволларнинг устидан, эшикларнинг тирқишидан унга қарашар эди. Бу ҳам ўша хаёлларнинг самараси. У уруш илмини ўргатадиган китобларни ўқиди, ўзини қўлга олди, қилич-андозликни, милтиқ, отишни ўрганди, отини парвариш қилди. Буларнинг ҳаммасини ўша хаёл вужудга келтирди.

Кавобпаз чойни аста-секин, шошилмасдан ичади. Сўнгра ғайратига чидалмай қўркам тавдасини бирдан жумбишга келтиради. У ҳар сафар шундай қилганида, самоварчи уйғониб, дутор келтириб беради. Йигит дуторни қўлига олади, созлайди, яна гиламнинг устига қўйиб чойини ичади. Дуторни яна қўлига олади, яна созлайди, яна қўяди... Яна

чой ичади. Жимлик. Бир куни шундай қилиб ўтирганидэ дуторни бирданига қўлига олдида, чалиб хиргойи қилди. Унинг товуши борган сари кўтарилаетди.

Бирданига қоровуллар, қўшни дўкондан чиққан ёш за кексаларнинг шарпалари сезилди. Булар ашулачига халол бермаслик ва унинг ширин хаёлларини бўлмаслик учун аста келишди. Шу қишлоқлик бирнеча одамлар ҳам келишди. Чойхонанинг тўрида ухлаб ётган кишилар ҳам ўйғониб, ўртадаги гиламга томон силжишди. Кавобпазнинг ўзини йўқотган бир ҳолда, айтаётган қўшиғидан Фарғонанинг энг оддий тунни сирли ва гарчи бу йигит ҳаркеча ашула айтса ҳам, ягона бир тун тусини олди:

Эртаю кеч фикру, зикру хаёлим...

Ўзим хар жойдаман кўнглим сандадир*

Бу қўшиқ гўё қоронғилиқни қувгандай тез тонг отди.
— Тун юзига қора суркади, биронта ҳам юлдуз кўринмайди.

Чой гиламнинг устида туриб совуди.

Йигит ашуладан тўхтагандан кейин ҳамма секин тарқалди. Гўё бу ерга ҳечким келмаган ва ҳечким ашула айтмагандай кўринар эди. Кавобпаз сапчиб ўрнидан турди-да, ўйига қараб кетди. У чойхонанинг устидаги болахонада турар эди. У қоплондай сакраб деразадан кириб кетди ва ўзини гурсиллаб ташлагани ва оғир гавдаси остида сўрисининг гичирлагани эшитилиб турар эди. Яна чўкди. Куни бўйи меҳнат қилган кавобпаз ашула блан ҳордиғини чиқариб, дарҳол уйкуга кетди. Гиламнинг устида чиройлик чойнак, нақшдор пиёла ва бирнеча танга пул турар эди.

Шундай қилиб, гарчи рассом Тансиқбоев ошноси кавобпаз тўғрисида бошқа бир тарзда тапириб берган бўлса ҳам, қаҳрамонларимдан бирининг ўтмиши кўз олдимда мана шундай гавдаланди. Мен Тансиқбоевнинг ҳикоясини унитдим. Мен мана шу хилдаги оддий ўзбек йигити жангда ўзини қандай тутар экан, нима қилар экан, душман

блан қандай уришар экан деган ўй блан банд эдим. Бу йигитда ҳалити кавобпазга ўхшаган камтар ва кўзга унча кўринмаган жуда кўпчилик жангчиларимизнинг ҳислатларини кўрдим. Артиллерист Розик, Фозилов блан танишганимда, бошқа жангчилар блан учрашганимда кавобпаз йигитни эсладим ва қаҳрамонимнинг образи борган сари хаёлимда жонланаборади. Мен уни жуда яхши кўриб қолдим ва ўқучиларим ҳам яхши кўрсинлар деб қўлимдан келганча ҳаракат қилдим.

Поездда ҳар куни эрталаб дераза ёнида колхоз раиси Манноф Исломов ашула айтганида ўшани эсладим ва кўп ўйладим. Мен ўз қаҳрамонимда катта ўзгаришлар пайдо бўлганинигина эмас, шу сафардан кейин Маннофнинг ўзида ҳам ўшанчалик ўзгаришлар вужудга келганини пайқадим. Тошкентга яқинлашганимиз сайин унинг қўшиқларидан ортиқроқ қатъият акс этабошлади ва юзидаги табассумдан ҳам ниманингдир ташвишида экани кўриниб турар эди. Бу ерда унинг қиладиган ишлари ниҳоятда кўп эди.

Ҳавли

Мана шу хилда ҳавлига қайтдик. Фронтдан қайтиш жуда қийин бўлди, чунки ҳаммамизда ҳам алланучук бир кайфият зоҳир бўлди. Ортдирган ёр-дўстлар блан видолашмоқ жуда оғир эди. Брок, бу ерда бизни муҳим ишлар кутади.

Ҳавлига келдик...

Мен «ҳавли» деган сўзнинг ма'носини ва бутун гўзаллигини энди онгладим. Лекин ҳозир урушда бу сўз турли ма'ноларга кириб кетган.

Катя Семёнова ўзининг фронтдаги ишлари ҳақида гапирар экан, тез-тез шу сўзни ишлатар эди: «ўша куни эрталаб сумкам ҳавлида қолибди», «урушдан кейин ҳавлига қайтиб кетаётганимизда...» Фронтда «ҳавли», «ҳавлида» деган сўз-

ларни эшитганимда, одам бир сўзни кўп айтишга бунчалик ўрганиб қолганлигига ажабланар эдим.

Бир куни Катя Семёнова шошиб кетаётганида:

- Қаёққа? — деб сўрасам,
- Ҳавлига, — деб жавоб берди.
- Ҳавлинг қаерда?

— Ҳу ана. Ўша арчанинг остига шох босганмиз. Фельдшерлар, санитарлар турган ўша ер менинг ҳавлим.

«Бир бош пана бўлса топилиб кетади», деган гап мана шу ерга тўғри келади. То уруш тамом бўлгунча Екатерина Семёнова ва унинг ўртоқлари, бошлиқлари ва қўл остидаги кишилар мана шу хилдаги ҳавлиларда истиқомат қиладилар...

Манноф Исломов «ҳавли» деган сўзни бошқача англамайди. Унинг ҳавлиси бир булоқ. Уй ичидагиларга ҳам, қўшни заводга ҳам, фронтга ҳам кифоя қилади. Москвага яқин бир райондан ўзининг заводи билан Ўзбекистонга кўчиб келган Иван Буточников эса, ҳавли сўзини яна ҳам бошқачароқ англайди. Бугун менинг ўзим бу сўзни яна ҳам бошқачароқ тушунаман: менинг ҳавлим Украина, Харьков ва Киев. Ҳавлимни бу ерда, урушдан узоқ Ўзбекистонда, энг оғир минутларда мени хуш қабул қилган меҳмондўст ўзбеклар орасида, немис асоратидан озод қилинишини кутаман. Ба'зан бу ерда Полтавщина ёки Карпатни эслатадиган манзараларни, қорачадан келган, хуш муомила, Запорожье казакларига ўхшаган хушмўйлов ва ўткир кишиларни учратаман. Буларнинг тилларида, урф-одатларида, меҳмондўстликларида ва характерларида ўша Запорожье казакларини эслатадиган сифатлар бор. Буларнинг ҳаммаси ўзимга жуда яқин, болалалигимда кўрган нарсаларни эслатиб юборади.

Шундай қилиб, бошқа ўртоқлар билан бирга Ғарбий фронтдан қайтиб келаётиман. Лекин йўл бўйи бошқача қайтиш, башқача бир ҳавли, онамнинг ҳавли ва боғи, ғалаба, сизлар ҳам бизнинг муқаддас пайтахтимиз бўлган

Киевга меҳмон бўлиб келадиган бахтиёр кунлар тўғрисида ўйлайман. Мени хуш қабул қилган ўзбек ўртоқлар, сизлар менга меҳмон бўлиб келасизлар. Сен ҳам, Катя; доҳиймиз, умидимиз ва отамиз Иосиф Виссарионович, сиз ҳам!

Майли, дастлабки вақтларда илгаригига қараганда оғирроқ, камбағаллик бир умр кечирсак ҳам зарари йўқ. Кўҳна Украина қўшиғида «нон ва сув блан тириклик қилсам ҳам сен блан бўлай» дейилганидай дастлабки вақтларда қийналсак ҳам ўз уйимизда ғалабадан сўнг шод хуррамлик блан умр кечирамиз.

Фронтнинг орқа томони

Халқнинг фикри-ёди зўр ҳавли, фашист аблахлардан тозаланган уларнинг ҳақоратидан, асоратидан қутқарилган бутун мамлакатда.

Ҳавли сўзини ҳаммамиз ҳархил тушунамиз, лекин бирхилда ҳис қиламиз.

Худди шунингдек урушнинг орқа томонини ҳам ҳамма ҳархил тушуниб, бирхилда сезади.

Урушнинг орқа томони ҳаммадан бурун, албатта, шур, Тошкент, Тожикистон, Свердловск, Новосибирск. Фронтнинг ғалабаси мана шу ерларда та'мин этилади.

Лекин, шу блан бирга, Москва ҳам фронтнинг орқаси. Москва фронтнинг орқаси бўлганда ҳам жуда узоқ, ҳатто душман аэропланлари ҳам яқин келаолмайдиган жой. Ғалаба та'мин этиладиган, Сталин истиқомат қилиб турган фронтнинг орқа томони бўлган Москва ҳамон илгаригидай лекин ҳозир яна ҳам ишчанроқ, яна ҳам улуғворроқ ва шафқатсизроқ бўлган.

Бизни немислар бомбардимон қилган фронтдан 10 километр беридаги С. шаҳрида яшовчи аҳоли ҳам, энди биз фронтнинг орқа томонида қолиб кетдик, фронт даҳшатлари

бир хотира бўлибгина қолди дейишади. Мана бу, фронтнинг орқа томони ҳақидаги тушунчаларнинг бири.

Мудофаа позициямизнинг олдинги сафидан команда пунктига малумот бериб юборилган бир йигит, хатга жавоб кутиб бир пас бекор қолди. Шу бўш вақтдан фойдаланиб ҳавлисига хат ёзди.

«Азиз онам, мени бу ерда жуда иззат қилишди. Мени медаль блан мукофотлашди. Ҳозир дам олиб ўтирибман. Ҳозирча фронтнинг орқа томонида турибман, хавф-хатар озроқ».

Мана бу албатта, фронтнинг орқа томони ҳақидаги тушунчаларнинг яна бири. Бу тушунча албатта хийла нисбий тушунча, сабабки, фронтнинг орқа томони бўлган бу ерда ҳарбир фронтнинг орқа томони фронт бўлганидек, миналар, снарядлар ёрилмоқда.

Мен ҳам, биродар, сенга ўхшаган газета ўқиб тураман. Уруш вақтида бепоен, гавжум ва бой совет мамлакатида — фронтнинг орқа томонида қилинаётган ҳамма зўр ишларни кўриб турибман. Мен мудофаа фойдасига ишлаётган урушнинг орқа томонидаги қаҳрамонларни биламан. Мен бу одамлар блан учрашиб тураман. Лекин шунга иқрорманки, Фронтнинг орқа томони нимадан иборат эканини фақат фронтда билдим. Биз бу ерда фронтдаги аҳволга қанчалик қизиқсак, жангчилар фронтнинг орқа томонидаги аҳволга шунчалик қизиқадилар. Биз мамлакатни мудофаа қилаётган жангчилар ҳақида гапирганимизда, уларни қанчалик ҳурмат блан зикр қилсак, жангчилар ҳам фронтнинг орқа томонидаги меҳнат fronti қаҳрамонларини шундай иззат қиладилар.

Ҳарбир жангчининг бу ерда боласи, опа-синглиси ва онаси қолган. Ҳарбир жангчи шуларни ўйлайди ва ҳарбир жангчи бу ерда қолган кишиларни яхши кун кўраётганлигини, сен уларга ҳамма керакли нарсани бераётганлигини билиши керак. Мана шуни билса, жангчи яхшироқ жанг қилади.

Сен галла экасан, чорва боқасан. Ҳарбир жангчи сен

шу ишларни яхши бажараётисанми-йўқми — шунинг билгиси келади. Унинг бола-чақасигина эмас, ўзи ҳам озиқ-овқатга ялчимоғи керак. Сен юборган нарсаларни еб, қорни яхшироқ тўйса, жангчи яхшироқ уришади, яхшироқ ва ғазаб блан жанг қилади.

Сен снарядлар ишлаб чиқарасан. Жангчилар фронтда сени ўйлайдилар. Кўпроқ ишла, биродар, кўпроқ маҳсулот бер. Сен яхши ишласанг ғалабамиз таъмин этилган бўлади. Сен ишлабчиқарган танк, аэроплан, милтиқ ва ўқлар блан жангчи дадилроқ ва шафқатсизроқ бўлиб душманны қийратлади.

Сен бу ерда жангчиларга совға юбориш учун пул тўплайсан, уларга хат ёзасан. Сен бу ерда фронт тўғрисида қанчалик ўйласанг, фронтдаги ҳарбир жангчи сенинг тўғрингда шунчалик ўйлайди. Ҳарбир жангчи ўз ишинг, фикри-ёдинг ва бутун қалбинг блан фронтда ўзи блан ёнма-ён турганлигинингни сезади ва сен юборган совғаларни олиб, қаттиқроқ жанг қилади.

Жангчилар ва командирлар биздан ўзлари туғилиб ўсган шаҳарлар, ўзлари ишлаган заводлар, далалар, таниш-билишларини сўрадилар. Биз бу сўроқларга жавоб берганимизда, жангчиларимиз камоли хурсандликдан қичқариб, сенинг бақувват кўлларинг, ғамхўрлигинг, ишинг, бутун мамлакатимиз, қаҳрамон халқимиз учун бизни қайта-қайта ўпганлари сра эсимиздан чиқмайди. Бунга сабаб шуки, меҳнат фронти ҳам фронт демакдир.

Олча

Бу бирликни мен ҳақиқий равишда урушнинг бошида, душман қаттиқ бомбардимон қилаётган бир пайтда ўз юртимиздан кетаёганимизда сездим.

Биз 50 тонна кўмир элтадиган очиқ вагонда кетаётган

эдик. Донбасдан ўтганимизда, Украина блан видо'лашдик. Хотинлар ва чоллар, болалар ва қизлар бизни йўл бўйлариди, кўприкларда қарши олишди. Булардан ҳарқайсининг қўлида пақир ва сават бўлиб, поезд ўтиши блан бизга олча, олма, ғайноли, нок ташлашар эдилар. Бу нарса менинг ёдимда қолиб кетди ва мени ҳамда юз мингларча ўртоқларни кузатиб қўйган ҳамшаҳарларимни, ҳамқишлоқларимни тез-тез эслайман. Булар блан яна тез фурсатда ғалаба қозонганимиздан кейин қайтиб учрашамиз деб хайрлашган эдим.

Фронтда эканимда ҳам, Тошкентга қайтаётганимда ҳам шу олчаларни ўйламадим.

Фронтдан дарак

Фронтдан жўнашимиз бланоқ фронтдан хат етиб келди. Бу хатларни Катя, биз бориб кўрган икки дивизиянинг жангчилари, командирлари ва бошқа ёр-дўстларим ёзишган.

Рассом Урол Тўнсиқбоевга келган хатлардан бири мана: «Фронтда хат олиш кўнгилга жуда-жуда хуш келади. Қатто сизга таниш бўлмаган одам халтага ёки янги пилотжага хат солиб юборса, шу хатни олиб ҳам, кишининг кўнгли кўтарилиб кетади. Биз сиз блан фронтда учрашдик. Мана энди мен Ўзбекистонлик ўртоғимиздан хат келибди деб айтаман. Ҳозирнинг ўзидаёқ, ба'зи жангчиларимиз бизга юборган кишилардан хат олдилар. «Фронтга хат келди» — бу ҳам сиз чизадиган сурат учун яхши мавзу». Жангчи окопда кўнглига яқин бир парча қоғоз устида энгашиб турганининг суратини чизсангиз жуда та'сирли чиқади. Хат халқимизнинг зўр кудратини фронтга етказадиган сон-соноқсиз воситалардан бири. —

Хайфки кетиб қолдингиз. Бу манзараларни кўрсангиз

эди! Ҳаммаёқ кўмкўк, гуллар очилган, осмон тиниқ. Бу гўзал манзаралар орасида ўзларинг кўрган харобалар яна ҳам яққолроқ кўринади.

Сизлар тунаган ўша қишлоқни яқинда немислар тўтга тутиб ёндириб юборишди. У ерда ҳарбийлардан бирон киши ҳам қолмаган, ҳамма илгарига юрган эди. Тинч аҳоли зарар кўрди. Хотинлар ва болалар ўлим ва оловдан қочиб, ўзлари туғилиб ўсган жойлардан қандоқ кетаётганликларига қараб турсанг, кўнглинг бузилиб кетади.

Бу ҳам сизнинг учун бир мавзу'. «Лекин сиз учун ҳам, биз учун ҳам энг яхши мавзу'». «Қизил аскарнинг зафарли юриши». Бу юриш яқин орада бўлади.

«Правда Востока» газетасидан қирқиб юборган нарсангиз учун раҳмат. Биз буни қисмимизнинг тарихини ёзган вақтда ишлатамиз. Буни, ўзлари ишлабчиқарган маҳсулотни жангчиларимиз қай хилда фойдаланаётганликларини кўргани келган ва кўрган кишилар гапирган.

Бу ерга желиб кетганларингдан кейин қандоқ ишлаётганликларингни кўрсатадиган суратлар юборинглар.

Муваффақиятлар тилайман. Кўлингизни қаттиқ қисиб, салом блан Қарташов».

Бизга ҳар куни қанчадан қанча мана шу хилдаги хатлар келиб туради. Сенга ҳам шундай хатлар келишини тилайман, ўртоқ. Фронтдан айниқса ўзинг бориб кўрган ҳарбий қисмлардан хат келса, жуда-жуда севиниб кетасан киши.

Хайр, синглим

Ҳозир бу хатларни ўқиб, ёки оталари, эрлари, ўғиллари ва ака-укаларини кўриб келган кишилар блан гаплашгани ҳар куни қатнайидиган сон-соноқсиз хотинлар ва болалар блан суҳбат қилиб, яна ва яна орада ўтган гапларни, уч-

рашуларни эслаймиз; яқинда немислар қувиб чиқарилган Қ. шаҳарчасида бўлган орденли гвардиячиларнинг тантанали мажлисларини, оталигимизда бўлган гвардия дивизиясининг комиссари Фёдр Ковлевич Шведнинг оташин нутқини, хайрлашганимизда айтилган ҳаяжонли сўзларни, кучоқлашув ва ўпишуларни хотирлаймиз.

Ўша куни кечқурун Катя каттакон столнинг ёнида менга жой олиб ўтирар эди. Унинг бу ёнида баланд бўйлик, ўйчан қора кўзлик ҳарбий фельдшер Светлана Афоничева. Катя иккимиз бир-биримизга ер остидан қараб жим ўтирдик. У ҳижолат тортганини билдирмаслик учун тарелкамга овқат қўяди, вино қуйиб беради. Ўлжа тушган тўппончани қандоқ отишни ҳам ўргатди.

Катя сўзга чиқиб, сўзни ўринлатаолмади ва шундан кўп ҳижолат тортди. Ўртоқлар орденлиларнинг дивизия мажлисида Ўзбекистондан келган меҳмонларни табрик қилишни шунга топширган эканлар. Катя жуда уялиб, олдинга чиқди-да, гапда тугилиб қолди. Шундан кейин президиум томонга қайрилиб, ўзининг бригада генералигами, стол ёнида керилиб ўтирган ва кеча совға берган Дмитрий Филипповичгами ё менгами қаради. Шундан кейин сўздан адашиб, сўзини тамом қилмай тушиб кетди.

Шунинг учун бўлса керак Катя стол ёнида индамасдан ўйланиб ўтирар ва, гарчи иштоҳасизлик ҳақида ҳечқачон шикоят қилмаган бўлса ҳам, ҳечнарсасиз эмас ва ичмас эди. «Агар фронтга кетиб қолмаган бўлса, ўша томонлардан менинг онам Мария Алексеевна Семёновани бир қидириб кўринглар» деди. Ўртоқларнинг қизгин сўзларига қулоқ солар экан, нима тўғридадир ўйлар, овқатга қарамас эди. Шу кечаси у на арақ ичди на Ўзбекистондан совға қилиб келтирилган эски хушбўй вино. Лекин кетар вақтида бир стакан винони бирдан кўтарди.

Биз у блан тўсатдан ва шошилинич равишда хайрлашдик. Ярим кеча, тун ваҳимоли, нотинч. Катя ўртоқлари блан бирликда бирнеча километр нарида турган ўз полкига бо-

риши керак эди. Уйин айни авж олган вақтда, полк комиссари жўнаш ҳақида ишора қилган эди, Катя уйин тушаётган одамлар орасидан ўтиб эшикка томон йўналди ва ҳатто орқасига қайрилиб ҳам қарамади.

Биз шу кечаси жўнадик.

Жўнадик, вассалом.

Хайр, Катя, яхши қол кичкина, азамат солдат. Яхши қол жасур, жонсарак қиз. Хайр синглим. Биз шу йил яна кўришамиз. Мен сенинг олдинга — Москвага бораман ёки сен мени Украинага, озод қилинган Киевга йўқлаб борасан. Кўришганимизда ҳам ҳозиргидай бир-биримизга сўз айтаолмасмиз. Уша вақтда сен ҳозиргидай тортинчоқлик қилмасдан, ўша кунгача нима ишлар қилганингни, ҳозир, шу дамда мен сени ўйлаб ўтирган минутларимда нималар блан машғул бўлганингни айтиб берасан.

Адрес

Шошилишда унинг адресини ёзиб олиш эсимдан чиқаёзибди. Жуда ғалати аҳволда қолдим.

Мана унинг адреси: 957 кўчма почта, 32 полк, биринчи батальон, Санвзвод, Екатерина Петровна Семёнова.

Мен унга хат ёзаман.

Сен ҳам унга хат ёз, дўстим.

Кўришганимизча

Биз бошқа бир дивизиядаги кузатиш маросимларини ҳам эслаймиз. Юқорида ўқиб берганим хат ана шу дивизиядан келган эди.

Биз хайрлашганда, сойнинг нариги юзида тўплар гумбурлар эди. Унинг ўқлари гоҳ тепамиздан ошиб ўтиб, гоҳ

бизга етмасдан тушиб ёрилар эди. Командирлар меҳмонларни қишлоқдан кузатиб қўйишди. Хайрлашдик. Бир-биримизнинг кўзларимизга тикилиб, қайта-қайта хайрлашдик. Анча жойга бориб қолдик ва шунда ҳам орқамизга қараб ҳеч айрилиб кетаолмас эдик. Яна нимадир дейиш ва учрашиш ҳақида гапни бир ерга қўйиш ва шунга ишониш керак эди. Бизни кузатиб чиққанлар яна юришди. Биз қайта хайрлашдик.

Фронтда жуда оз нарса кўрдик, лекин шу кўрганларимизни қайта-қайта эслаймиз, чунки... бу нарсаларни унутиб бўлмайди. Наинки унутиб бўлса!

М У Н Д А Р И Ж А

	Бет
Юракда қолади	3
Рус	4
Муҳаббат ва нафрат	7
Катя	9
Кокиллар	10
Чала қолган шеър	11
Кизгина	12
Партия кандидати	13
Сер ҳархаша қиз	15
Тарбия	16
Қонда асир	20
— Шошилма!	—
Дўстлик ва хизмат	22
Ғалаба учун, Сталин учун	23
Ўз қўлимиздан чиққан	25
Немислар ширин кулчалардан ҳам қўрқадилар	26
Осиё помешчиги	27
Чавондозлар	29
Озод қилинган ерда	30
„Совет ватанидан дараклар“	32
Изтопарлар	33
Болалар	35
Йўлга узоқ, кўнгилга яқин	36
Иқковимиз таниш эмасмиз	38
Уч чизиклик қоғоз	39
Тошлар	40
Йиртқичлар	43
Рус кўшиги	46
Кодеин ва бостон	49
Лаб очилса бас	50

	Бет
Бўри тумшук	52
Мараз	53
Яна ва яна дўстлик ҳақида	55
Ўзбек қўшиғи	57
Кавобпаз	58
Ҳавли : . . . ;	61
Фронтнинг орқа томони	63
Олча	65
Фронтдан дарак	66
Хайр, синглим	67
Адрес	69
Кўришганимизча	—

На узбекском языке
 А. Е. ИЛЬЧЕНКО
 ПАМЯТЬ СЕРДЦА
 Госиздат УзССР
 Ташкент—1943

Таржиманинг редактори *М. Раҳмонов*

Босишга рухсат этилди 28|X-1942 й.
 Р 9863, Печатний листи 2¹/₄ Бир печат-
 ний листида 60384 ҳарф. Учёт. авт.
 л. 3,35. Тиражи 7000. Баҳоси 1 с. 30 т.

№ 1 Ташкент босмаҳонаси. 1943 й.
 Заказ № 1482.